

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

MOĞOL HÂKİMİYETİNE KADAR
KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

FURKAN ER

BURSA - 2022

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**MOĞOL HÂKİMİYETİNE KADAR
KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

FURKAN ER

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM

BURSA - 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
KISALTMALAR	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	Error! Bookmark not defined.
1. KUMAN-KIPÇAKLARIN MENŞEİ	7
1.1. Kuman-Kıpçakların Tarih Sahnesine Çıkışları	7
1.2. Kuman-Kıpçak Tabirlerinin Menşei ve Manası.....	14
1.3. Kuman-Kıpçaklar ve Deşt-i Kıpçak Meselesi.....	16
2. KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAKLAR	18
2.1. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'da İlk Kez Görülmeleri	18
2.2. Kuman-Kıpçakların Bağımsızlık Meselesi	20
2.3. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'ya Göçleri.....	22
2.4. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'daki Komşularıyla İlişkileri	25
2.4.1. <i>Kuman-Kıpçakların Hazarlar ile Münasebetleri</i>	25
2.4.2. <i>Kuman-Kıpçakların Peçenekler ile Münasebetleri</i>	27
2.4.3. <i>Kuman-Kıpçakların Ruslar ile Münasebetleri</i>	30
2.4.5. <i>Kuman-Kıpçakların Gürcülerle Münasebetleri</i>	49
2.4.6. <i>Kuman-Kıpçakların Hârizmşahlar ile Münasebetleri</i>	63
2.4.7. <i>Kuman-Kıpçakların Moğollarla Münasebetleri</i>	66
3. MOĞOL HÂKİMİYETİ SIRASINDA KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAKLAR	70
3.1. Moğol Hâkimiyeti Öncesinde Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar	70

3.1.1. Moğol Saldırılarının Arefesinde Kuman-Kıpçakların Bölgedeki Sosyal Durumu	71
3.1.2. Moğol Hâkimiyeti Öncesinde Kafkasların ve Kuman-Kıpçakların Askerî Durumu	73
3.2. Moğol Saldırılarının Kafkasya'ya Ulaşması ve Kuman-Kıpçaklar	75
3.2.1. Moğolların Kafkasya Seferlerinin Sebepleri.....	77
3.2.2. Birinci Kıpçak Seferi ve Kafkasya'da Moğol Saldırıları	79
3.3. Sonun Başlangıcı: İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi	82
3.4. Deşt-i Kıpçak Seferlerinin Yarattığı Etkiler	84
3.5. Deşt-i Kıpçak Seferlerinin Türk Tarihi Açısından Sonuçları	85
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	91
EKLER	96

Yazar adı Soyadı	Furkan ER
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Genel Türk Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	Yüksek Lisans Tezi
Mezuniyet Tarihi	11/06/2022
Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM

MOĞOL HÂKİMİYETİNE KADAR KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

ÖZET

Kuman-Kıpçaklar Orta Çağ boyunca Türkistan'dan Karadeniz'in kuzeyine, oradan Avrupa'nın içlerine kadar çeşitli bölgelere göç eden Türk boylarından birisidir. Farklı kaynaklarda çeşitli isimlerle anılsalar da Kuman-Kıpçaklar yönetimlerini kabile birlikteliği şeklinde oluşturmuşlardır. Kuman-Kıpçaklar 13. yy. ile Doğu'da gelişen ve tarihin en önemli askerî faaliyetlerinden biri olan Moğol akınları ile Kafkasya coğrafyasındaki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Bu durumun doğurduğu göçlerin sonucu olarak çeşitli milletlerle etkileşimler içerisine girmişlerdir. Bu yüzden Kuman-Kıpçaklar gerek ilişki içinde oldukları halklar üzerinde, gerekse göç ettikleri bölgelerdeki toplumların tarihlerinde önemli izler bırakmışlardır. Bu tez çalışmasında Kuman-Kıpçakların Kafkasya'daki varlığı incelenmiştir. Gerek komşu devletlerin yıllıklarından gerek günümüzde yazılan doktora ve yüksek lisans tezleri ile kitap ve makaleler gibi telif eserlerden faydalanılmış, edinilen bilgiler analize tâbi tutularak Kafkasya'daki Kuman-Kıpçak varlığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Moğol Hâkimiyeti, Kafkasya, Kuman-Kıpçaklar, Kalka Savaşı, Deşt-i Kıpçak.

Name & surname	Furkan ER
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	History
Subfield	General Turkish History
Degree Awarded	Master
Date of Degree Awarded	11/06/2022
Supervisor	Asst. Prof. Sezai SEVİM

THE KUMAN-KIPCHAK EXISTENCE IN CAUCASIA UNTIL THE MONGOL DOMINATION

ABSTRACT

The Cuman-Kipchaks is one of Turkic steppe tribes that migrated to various regions during the Middle Ages, travelling from Turkestan to the North of the Black Sea and into Europe. Even though different sources refer to them by various names, the Cuman-Kipchaks established their rule in the form of a tribal alliance. The Cuman-Kipchaks lost their power in the 13th century and were one of the most significant military campaigns in history. As a result of migrations caused by this situation, they interacted with various nations. As a result of migrations caused by this situation, they interacted with various nations. Therefore, the Cuman-Kipchaks shaped the history of both people they were in contact with and societies in the regions they migrated. In this thesis, the existence of the Cuman-Kipchaks in the Caucasus is examined. Both the state annuals of neighboring countries and the copyright works written today were used-such as PhD and Master thesis, books, and articles. Findings obtained from the examination were analyzed and the existence of the Cuman-Kipchaks in the Caucasus has been revealed.

Keywords: Mongol Domination, Caucasia, Cuman-Kipchaks, Battle of Kalka, Desht-i Kipchak.

KISALTMALAR

bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
<i>DİA.</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
<i>İ.A.</i>	İslâm Ansiklopedisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve diğerleri
vdv.	Ve devamı
yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Ortaçağ ile birlikte Türkistan bölgesinde göçebe Türk boylarının başlattığı göç hareketlerinden, Kafkaslar ve Karadenizin Kuzey kesimlerindeki bozkırbölgeleri yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Bahsi geçen Kafkasya bölgesinde merkezi gücü bir yapılanmanın olmayışı ayrıca bunun yanında bölgenin sahip olduğu bitki örtüsü ve iklim yapısı da hayvancılıkla uğraşan göçebe bozkır halkları için bu coğrafyayı cazip kılmış ve bu toplumlarının bölgeye gelmesinde etkili olmuştur.

Kuman-Kıpçaklar, Orta Asya içlerinden başlattıkları bu göç akınları ile Moğolların Kafkasya'daki hâkimiyetlerine kadar Kafkasya ve Karadeniz'nin kuzey kesimlerinde yegane güç konumuna gelmişlerdir. Kısa sürede bölgeye yerleşerek bölgede önceden var olan topluluklara karşı üstünlüklerini kabul ettirdikleri açıkça görülmektedir. Komşu oldukları toplumlar ile askeri, siyasi, sosyal ve ekonomi bakımdan sıkı ilişkiler içerisine girerken bu halkların merkezi yapılanmalarında da büyük tesirleri oldukları görülmektedir. Yerleştikleri bu coğrafya önceden farklı isimler ile anılırken zamanla bu bölge de hâkim güç olarak bölgenin Deşt-i Kıpçak olarak anılmasını da sağladıkları görülür. 200 yıl boyunca bu bölgede tek güç konumunda iken yine kandileri gibi bir asyalı kavim olan Moğollar Kuman-Kıpçakların tarih sahnesinde ki varlıklarının sonlandırmıştır.

Bu tezi hazırlamak için beni bu alana yönlendiren konuyla ilgili her fırsatta yardımcı olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Sezai SEVİM'e ve bu konu üzerinde ki çalışmalarım da her fırsatta benden yardım ve desteklerini esirgemeyen Araş. Gör. Yusuf Ziya KARAASLAN'a ve tez yazım sürecinde bana manevi destekleriyle katkı sağlayan değerli aileme ayrı ayrı teşekkür ederim.

Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Orta Asya, Türklerinde ilk ana yurdu olarak bilinmektedir. Türklerin bu bölgeden dünyanın farklı yerlerine yayılım gösterdikleri eskiden beri kabul görmektedir. Orta Asya, kuzeyde Sibiryaya, doğuda Büyük Kingan dağları, güneyde Himalaya ve Hindukuş sıradağları, batıda ise Hazar Denizi ve Yayık Nehri ile çevrilidir. Türklerin IV. yüzyılda doğudan batıya başlattıkları kapsamlı göç hareketleri o dönemin dünyasının hem jeopolitik durumunu hem de bölge halklarının antropolojik yapısını derinden etkilemiştir. Kuman-Kıpçaklar, atalarının izinden giderek bozkır yaşamının gereğini uygulamışlar ve batıya doğru kapsamlı bir göç hareketi yapmışlardır.

Kuman-Kıpçaklar XI. yy. ile birlikte Kafkaslar'a ve Karadeniz'in kuzeyine gelerek bölgeye hakim olmuşlar ve bu coğrafyada 200 yıl hüküm sürmüşlerdir. Kuman-Kıpçakların yerleştikleri Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafya, doğudan göçe başlayan tüm bozkır göçebelerinin uğrak yeri olmuştur. Kuman-Kıpçaklar da bu bölgeye gelerek uzun yıllar burada egemen güç olmuşlardır.

Kafkasya'da Kuman-Kıpçakların varlığı ilk çağlardan itibaren bilinmektedir. Kuman-Kıpçaklar Altaylardan Balkanlara, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan Avrupa içlerine ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada derin izler bırakmışlardır. Türkistan'da başlayan göç hareketleri ile birçok coğrafyaya yayılmışlardır. Kuman-Kıpçakların bu göçler esnasında yerleştikleri yerlerden biri de Kafkasya coğrafyasıdır. Bölgede kendilerine has bir devlet kuramamış olsalar da başka ulusların merkezî yapılarının oluşmasında ve bir devlet kimliği kazanmalarında önemli etkilerde bulunmuşlardır. Kafkasya'da özellikle X-XIII. yüzyıllarda, Kuman-Kıpçakların siyasî yapılarının şekillenmesinde önemli etkileri olmuştur. Kuman-Kıpçaklar, Moğolların bölgeye egemen olmalarıyla birlikte Kafkaslardaki siyasî güçlerini ve etkilerini kaybetmişlerse de varlıklarını bir şekilde devam ettirmeyi başarmışlardır.

Tarihsel bilgiler ve belgelere bakıldığında Kuman-Kıpçakların geniş coğrafyalara yayıldıkları ve bu coğrafyalarda farklı isimlerle anıldıkları görülmektedir. Arapça “Kıvçak” veya “Kıpçak”, Grekçe “Kuman”, Rusça “Polovets”, Macarca “Kun”, Almanca “Falben”, Latince ise “Palladi” ismiyle anılmışlardır. Bu adlandırmalar, ilgili dillerde “sarışın, solgun, sarımtırak” manalarına gelmektedir. Eski Türk destanlarında ise Kıpçak sözü “Ağaç kovuğu” anlamına gelmekteydi. Aslında genel olarak bakıldığında Avrupa toplumları Kıpçakları sarışın, mavi gözlü olarak tasvir etme yoluna gitmişlerdir. Bu durum sadece Batı Kıpçaklarını kapsayan bir özellik değildi, Doğu Kıpçakları için de geçerliydi. XI. yüzyıldan itibaren dönemin güçlü devletleri ile olan ilişkilerinden dolayı haklarında detaylı bilgiye sahip olunmaktadır.

Kuman-Kıpçakların Orta Asya’dan Kafkasya bölgesine gelmelerinde doğuda güçlenen Kıtay Devleti’nin tesiri oldukça fazladır. XI. yüzyılla birlikte Kafkasya ve Rusya stepleri Kıpçaklar ile dolmuştur. Bu dönemde Arap, Fars, Rus ve Bizans kaynakları Kıpçaklardan daha fazla bahseder olmuştur. Hatta İslam kaynaklarında bu coğrafya “Deşt-i Kıpçak” olarak anılmaya başlanmıştır

Kuman-Kıpçaklar hakkında verilen bu ön bilgilerin neticesinde Bu çalışmada Moğol hâkimiyetine kadar Kafkasya coğrafyasında Karadenizin kuzey kesimlerinde yaşamış olan Kuman-Kıpçak türklerinin varlıkları bu bölgelerdeki faaliyetleri hakkında bilgiler sunulmuştur. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kuman-Kıpçakların tarih sahnesine çıkışları, Kuman ve Kıpçak tabirlerinin menşelerine ve Deşt-i Kıpçak meselesine değinilmiştir. İkinci bölümde ise Kuman-Kıpçakların Kafkasya da ilk kez görülmeleri ve bölgede ki komşu oldukları halklar ile etkileşimlerine ve son bölümde yani üçüncü bölümde Moğolların Kafkasya akınları ve Kuman-Kıpçaklar ile yaşadıkları mücadeleler anlatılmaya çalışılmıştır.

Tezin ilgili kısımlarına geçmeden önce Kuman-Kıpçaklar ile ilgili kaynaklardan bahsetmek ve Kafkasya coğrafyası ile ilgili bilgi vermek son derece önem arz etmektedir.

“Kafkas” ya da “Kafkasya” adı ilk olarak Yunan yazar Aiskhylos tarafından kullanılmıştır. Kafkas kelimesinin anlamı ve oluşumu, “Dağ” manasına gelen “Kaf” kelimesi ile bir kavim adı olan “Qas, Kaz” kelimelerinin birleşimi ile olmuştur. Yani bu terim, “Qas kavminin yerleştiği dağ” manasına gelmektedir. Bu bölge verimliliği nedeniyle çok fazla topluluğu barındırmış olup kültürel çeşitliliğe sahip bir coğrafyadır. Farklı etnik kökenlerin burada yaşadığını gören Arap coğrafyacılar Kafkasya bölgesini “Cebelü'l-Elsân” (Diller Dağı) şeklinde adlandırmışlardır. Kafkasya ise esasen Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki bölgeye verilen addır. Asya ile Avrupa arasındaki kara bağlantısını sağlaması bakımından son derece stratejik öneme sahip bir bölgedir. Kıtalar arasındaki ticaret yollarının güzergâhının buradan geçiyor olması egemen güçlerin bu bölgeye hâkim olma isteğini artırmıştır. Kafkasya'nın bu önemin yanında bu bölgede egemen güç olan Kuman-Kıpçaklar hakkında da gerek komşu oldukları toplumlar, ansiklopedik eserler, lügat ve genel tarih kitapları önemli bilgiler vermektedir.

Türkçe Kaynaklar

Kuman-Kıpçakların varlıkları üzerine önemli bilgiler veren destan niteliğindeki Oğuz Kağan destanı¹ adlı eser bu çalışma açısından son derece önem arz etmektedir. Destanda uygurca ve farsça kaleme alınmış metinler vardır. Bu eser, Paris Milli Kütüphanesinde bulunmuş Rıza Nur Tarafından yayınlanmıştır. Bu eser üzerinde Zeki Velidi Togan, Reşit Rahmet Arat gibi önemli kişiler detaylı incelemeler yapmıştır.

Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan Divanu Lügati't-Türk² adlı sözlük türünde ki eser Türk kültürü hakkında önemli bilgiler veren kıymetli bir kaynaktır. Bu eser sayesinde Türk tarihi, coğrafyası, dili ve gelenekleri hakkında önemli bilgiler elde edilmektedir. Besim Atalay tarafından yayınlanan bu eserden birinci bölümde Kuman-Kıpçak adının menşei ve anlamının açıklanması sırasında yararlanılma yoluna gidilmiştir.

¹ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Kağan Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.

² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, çev. B. Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1985.

Eb'ül Gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınan Şecerei Terâkkime³ adlı eserde Türk kabileleri ve boyları hakkında bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Muharrem Ergin tarafından çevrilen eserden Kıpçakların ortaya çıkışlarıyla ilgili bilgiler verilirken faydalanılma yoluna gidilmiştir.

Ermeni Kaynakları

Tezde sıkça geçen Urfalı Mateos tarafından kaleme alınan Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli⁴ 952 ve 1136 arasındaki yıllar ile ilgili bilgiler vermesi bakımından tez çalışmam açısından önemli bir kaynaktır. Doğu coğrafyasındaki Türk akınları hakkında bilgiler vermesi bakımından bu eserden faydalanılma yoluna gidilmiştir.

Genceli Kiragos'un Mahmut Kemal Bey tarafından Moğol İstilasası (1220-1265) adıyla çevrilen eseri, Moğollar hakkında tafsilatlı bilgiler vermesi bakımından son derece önemlidir. Meydana getirdiğim tez çalışmasında Moğolların Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar ile kurdukları ilişkiler açıklanırken bu eserden faydalanılma yoluna gidilmiştir.

Aknerli Grigor'un Okçu Milletini Tarihi⁵ adlı eserde Kafkasya da Moğollar tarafından kurulmak istenen hâkimiyet ve bu dönemde yaşanan olaylar detaylı bir şekilde anlatılması bakımından tezde Kıpçak-Moğol ilişkilerini daha iyi anlatabilmek için kullanılan kaynaklardan biri olmuştur.

³ Eb'ül Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Y. Yiğit, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

⁴ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. Andresyan, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

⁵ Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.

Gürcü Kaynakları

Tezimde en fazlaca yararlanma yoluna gittiğim kaynaklardan birisi de Anonim Gürcü kroniğidir⁶. H.D. Andreasyan tarafından Fransızca'dan Gürcüce'ye Erdoğan Merçil tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir. TTK tarafından da Gürcistan Tarihi adıyla basılmıştır. Gürcistan'da Kıpçak faaliyetleri hakkında bilgiler vermesi bakımından çalışmamda yararlandığım önemli kaynaklardan birisidir.

Araştırma Eserler ve Makaleler

Araştırılan konudan ötürü araştırma eserleri içerisinde en çok faydalanılan eserlerin başında Fahrethin Kırzıoğlu'nun Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar⁷ adlı eseri gelmektedir. Bu kaynaktan tezin yazımında sıklıkla faydalanılmıştır.

Ayrıca Sercan M. Ahincanov tarafından yazılan Türk Halklarının Katölizör Boyu Kıpçaklar adlı eserde Kıpçakların ortaya çıkışını ve Gürcistan'a göç sürecini anlatması bakımından tezde kullanılan kaynaklar arasındadır.⁸

Ahmet Gökbel tarafından yazılan Kıpçak Türkleri⁹ adlı eser Kıpçakların bölgedeki faaliyetleri, siyasi ve sosyal hayatları hakkında teferruatlı bilgiler vermesi bakımından tezin oluşumunda faydalanılma yoluna gidilen kaynaklardan birisidir.

⁶ Anonim Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. H. D. Andresyan, yay. haz. E. Merçil, Ankara: TTK Yayınları, 2013.

⁷ M. Fahreddin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları 'nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yayınları 1992.

⁸ Sercan Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. K. Yıldırım, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.

⁹ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000

Gürcü tarihçi Giuli Alasania'nın kaleme aldığı Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler¹⁰ ile "Gürcistan Kıpçakları"¹¹ adlı makalede Kafkasya coğrafyasında Kıpçakların varlığına dair önemli bilgiler vermesi bakımından tezin hazırlanış sürecinde yararlanılan kaynaklar grubu içerisinde yer almaktadır.

Bu eserlerin yanısıra Akdes Nimet Kurat'ın IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri eseri¹², Laszlo Rasonyi'nin "Tuna Havzasında Kumanlar"¹³, M.İ. Aytamanov'un Hazar Tarihi¹⁴, Salim Koca'nın "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları"¹⁵, Muharrem Yıldız'ın Dünden Bugüne Kafkasya adlı¹⁶ eseri Mahmut Bi'nin Kafkasya Tarihi¹⁷ adlı bu eserlerde Kuman-Kıpçakların Kafkasya'daki varlıklarını ve Moğollar ile olan etkileşimlerini açıklamaya çalışırken tez çalışmam içerisinde yararlanma yoluna gittiğim önemli kaynaklardandır.

Her ne kadar Kuman-Kıpçaklar bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmalarına karşın ne yazık ki kendilerine özgü bir devlet kurmayı başaramamışlardır. Bu araştırmayla . Bu çalışmada Kafkasyanın stratejik önemi, Kuman-Kıpçakların menşeinin neresi olduğu, Kuman-Kıpçakların Kafkasya'da var oluşlarının nasıl ortaya çıktığı bölgedeki faaliyetlerine ve son olarakta Moğolların bölgedeki faaliyetlerinin neler olduğu Kuman-Kıpçaklar ile nasıl ilişkiler kurdukları gibi sorulara yanıtlar bulunmaya çalışılmıştır. Çalışma esnasında Kuman-Kıpçaklara dair bilgi veren her kaynak objektif bir şekilde incelenmiş. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'daki yaşadıkları dönem ve yaptıkları faaliyetler böylece aydınlatılmaya çalışılmıştır.

¹⁰ Giuli Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 793-797.

¹¹ Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, çev. N. Karaçava, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2013.

¹² Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

¹³ Laszlo Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Bellekten*, C. III, S. 11-12, 1939.

¹⁴ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.

¹⁵ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, C. I, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

¹⁶ Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006.

¹⁷ Mahmut Bi, *Kafkasya Tarihi*, C. I, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

1. KUMAN-KIPÇAKLARIN MENŞEİ

1.1. Kuman-Kıpçakların Tarih Sahnesine Çıkışları

Türk ulusu tarihin en eski çağlarından beri var olup, varlığını dünyanın birçok bölgesinde sürdürmüştür. Türk milleti gibi bu denli geniş coğrafyalara yayılarak bu kadar çok sayıda devlet kurabilen başka bir ulus yoktur. IV. yüzyılla birlikte Türkistan coğrafyasında artan Çin baskısı, otlak yetersizliği ve Türk boylarının kendi aralarındaki mücadeleleri nedeniyle batıya doğru kapsamlı bir göç dalgası başlattıkları görülmektedir. “Kavimler Göçü” olarak adlandırılan bu göç dalgasının başını çeken yine Türkler olmuştur. Roma İmparatorluğu’nun bölünerek yıkılmasının yanı sıra günümüz Avrupası’nın sosyal ve kültürel yapısının oluşmasında da Türk göçlerinin büyük tesirleri olmuştur. Doğudan batıya doğru Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Uzlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar gibi çeşitli Türk boyları büyük bir göç hareketi yaratmışlardır. Kuman-Kıpçakların Kafkaslar’da ortaya çıkışları bazı tarihçiler tarafından XII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen göçlere bağlanmış, bazı tarihçiler ise Kuman-Kıpçakların buradaki varlıklarının çok daha önceki tarihlere dayandığını ileri sürmüşlerdir.

Araştırmacılar Kuman-Kıpçakların menşesinin Moğol, Hint-Avrupa, ya da Türk olduğu yönünde pek çok farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden ilki Kıpçaklar hakkında önemli çalışmalar yapan J. Marquart’a aittir. Marquart, Kıpçakları Uzakdoğu’da Amu Derya Nehri dolaylarında yaşadığını ileri sürdüğü “Murqa” adlı bir Moğol kavminin “Kun” kabilesine dayandırmaktadır. Lakin Marquart’ın yanıldığı nokta kaynaktan geçen “fırka” kelimesini “murqa” diye okuması ve bu şekilde bir dayanak oluşturmaya çalışmasıdır. Dolayısıyla ileri sürdüğü bu görüş pek kabul görmemiştir¹⁸.

G. Haloun, “Kun” isminin Moğol-Tibet karışımı olan T’u-yü-hun kavminin adının kısaltması olabileceği ve bu yüzden Kıpçakların Moğol kökenli olduğu görüşünü ileri

¹⁸ Lazslo Rasonyi, *Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, haz. S. K. Seferoğlu-A. Müderrisoğlu, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1983, s. 28.

sürmüŖse de bu görüŖ de pek kabul görmemiŖtir¹⁹. Ayrıca Kıpçakçanın içinde Moğolcanın izlerine rastlanmamaktadır²⁰. Ayrıca KaŖgarlı Mahmud'un²¹, El-Mağribi'nin²² ve İdrisi'nin²³ de belirttiği gibi Kuman-Kıpçakların açıkça Türk oldukları ve Moğol soyundan geldiğine dair bir belge de olmadığı görölmektedir

AraŖtırmacıları en çok yanıltan, Kuman-Kıpçakların sahip oldukları fiziksel özellikler olmuŖtur. Asya'nın tam ortasında etrafındaki boyların ve kavimlerin tersine sarıŖın ve mavi gözlü oluŖları ve güzellikleri ile nam salmaları, yine aralarında J. Marquart, P. Pelliot ve V. Barthold'un da içinde bulunduğu birtakım araŖtırmacılar Kıpçakların aslında TürkleŖmiŖ bir Hint-Avrupa kavmi olduğu fikrini ortaya atmalarına yol açmıŖtır. Buna dayanak olarak, M.S. IV. yüzyılda Çin'in kuzeyinde yaŖayan "Ting-ling" kavminin Türklerin halefleri olabileceklerini ve kalabalık Türk kitlelerinin içinde eridiklerini ileri sürmüŖlerdir. Bu görüŖü L. N Gumilev de desteklemiŖ, Kıpçakların Bronz Çağı'nda buraya gelen Hint-Avrupaî bir kavim olduğunu iddia etmiŖtir. Bu araŖtırmacılar, Kıpçakların Ting-linglerin devamı olduklarını, onlardan türediklerini söylemektedirler²⁴. İ. Kafesoğlu ise bu görüŖe karŖı çıkmıŖ; M.Ö. II. yüzyılda Tanrı Dağları'nın kuzey yamaçlarında yaŖayan "Kun-mi" veya "Kun-mo" adıyla anılan bir liderleri olan ve Hun kültürüne sahip olan Wu-sun kavminden bahsederek bunların Çin kaynaklarında "kıızıl saçlı; mavi, yeŖil gözlü" olarak geçtiğini söylemiŖ ve bu ırk özelliklerinin sadece Hint-Avrupalılara ait olmadığını eklemiŖtir²⁵. B. Ögel ise Kıpçakları kuzey Türkleri olarak kabul ederek Sabirler ile Kıpçakların aynı kökten geldiğini ileri sürmüŖtür²⁶.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken NeŖriyat, 2010, s. 180.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937, s. 185.

²¹ KaŖgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, s. 474.

²² Ramazan ŖeŖen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü AraŖtırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s. 208.

²³ ŖeŖen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 101.

²⁴ L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. A. Batur, 4. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, s. 290.

²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 187.

²⁶ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün GeliŖme Çağları I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 146.

Hatta Bahaeddin Ögel, Kıpçakların soyunu açıklayabilmek için Oğuz Kağan Destanı'ndan faydalanarak Kıpçakların türeyişinin destanda şu şekilde yer aldığını ifade etmiştir:

“Oğuz Kağan vaktiyle “İt-Barak” adlı bir kavimle savaşmış, fakat mağlup olmuştu. bunun üzerine iki büyük ırmak arasında bulunan bir adaya gitmiş ve bir süre bu adada kalmıştı. İşte tam bu sırada, savaşta kocaları ölen kadınlardan birinin doğum sancıları tutmuş ve doğumu yakınlaşmıştı. Etrafta sığınacak hiç bir yer yoktu. Çaresiz olarak kadın bir ağaç kavuğuna girmiş ve orada doğurmuştu. Bunu gören beğler, hemen gelip kadının durumunu Oğuz-Han’a anlatırlar. Oğuz-Han kadına acır ve şöyle der:

- “Madem bu kadının kocası şehit olmuştur ve bu çocuğun da benden başka kimsesi yoktur, şu halde bu doğan çocuk da benim oğlumdur. Bundan sonra herkes bu çocuğu Oğuz-Han’ın bir oğluymuş gibi saydılar ve ona öyle baktılar. Oğuz-Han ona Kıpçak adını verdi. Kıpçak içiçürümüş oyulmuş ağaç demektir. Ve tüm Kıpçaklar bu çocuğun soyundan gelirler.”²⁷

Ögel, destanın farklı bölümlerinde İt-Baraklar ile Kıpçakların akrabalığının vurgulandığını dile getirir. Uygur Türkçesi ile yazılmış bu metinde Kıpçaklar ile ilgili farklı bir hikâye anlatılır:

“İdil adlı ırmak çok büyük bir suydu,
Oğuz baktı suya, bir de beğlere sordu:
“Bu idil sularını, nasıl geçeceğiz biz?”
Orduda bir beg vardı, Oğuz geldi çöktü diz.
Uluğ ordu beg derler, çok akıllı bir erdi
Bu yönde Oğuz Kağana akıl verdi
Baktı ki bu beg, burada çok ağaç çok dal var
Kesti biçti dalları kendine yaptı bir sal
Ağaç sala yatarak geçti İdil nehrini
Çok sevindi Oğuz Kağan, buyurdu şu emrini
Kalıver sen burada halkına oluver bir beg
Ben dedim öyle olsun densin bundan sonra sana Kıpçak beg!²⁸”

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara: TTK Yayınları, 2010, s. 171.

²⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s. 171.

Bu iki hikâyeye bakıldığında, ortak noktanın Kıpçakların Türkler tarafından ağaç ile ilişkilendirilmiş olmasıdır.

Varoluşları hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Kıpçakların, ortaya çıkışları hakkında tarihçiler tarafından farklı görüşler öne sürülmüştür. S. G. Klyaşornıy, G. Ramstedt'in 1909 yılında Moğolistan'da yaptığı araştırmalar esnasında Selenga Irmağı'nın güneyindeki Mogon Şine Usu Vadisi'nde runik taşta yazılı bir kitabe bulunduğunu ve Selenginsk taşı adını verdiğini aktarır²⁹. S. G. Klyaşornıy'e göre Ramstedt'in, bulduğu kitabenin dördüncü satırında "tör-baçaq eliy yılı olurmuş" sözünü "Kıpçak Türkleri 50 yıl hüküm sürdükleri zaman" şeklinde yorumlamıştır³⁰. Bir kısım tarihçiler bunun Kıpçak adının en erken zikri olduğunu kabul etmektedirler.

V. V. Barthold, P. Pelliot ve V. Minorsky gibi tarihçiler ise Kuman-Kıpçak adının ilk olarak İbn Hurdâdbih'in kitabında geçtiğini söylemektedirler³¹. S. G. Klyaşornıy işi biraz daha ileri götürmüştür; Tonyukuk Kitabesi'ndeki "Türkler ve Sirlir" şeklindeki cümleye dayanarak Kıpçaklar ile Sirlir arasında bir bağ kurmuş, Çin kaynaklarında geçen Se kavminin aslında Sirlir olduğunu söylemiş ve onların Göktürkler ile birleşerek o dönemin en kudretli gücü olmayı başardıklarını ileri sürmüştür. Göktürklerin yıkılışı ile 742 yılında Kıpçaklar da İç Asya'dan İrtiş orta sahasına ve Altay eteklerine gelmişlerdir. Bu göç hareketi ile Kıpçaklar Kimek konfederasyonunun merkez gücü haline gelmiştir³².

Kıpçaklarla bağlantılı olan kavimlerden biri de Kimeklerdir. Kimi tarihçiler Kıpçakları onlara bağlı bir kabile olarak gördüyse de bazı tarihçiler Kimekleri Kıpçaklara bağlı

²⁹ Bahaeddin Ögel, "Şine Usu Yazıtlarının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kağan ve Mayunçun" *Belleten*, C. XV, S. 59 (1951), s. 361-379.

³⁰ S. G. Klyaşornıy, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", çev. E. B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 89 (1994), s. 31-32.

³¹ Klyaşornıy, "Runik Abidelerde Kıpçaklar", s. 32.

³² Bolat E. Kumekov, "Kimekler", *Türkler*, C. II, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 770-771.

boylardan biri olarak göstermektedir³³. İslâm kaynaklarından İbn Hurdâdbih, *Kitâbü'l-Mesalik ve'l Memâlik* adlı eserinde Kıpçaklardan ve Kimeklerden bahsetmektedir³⁴. Türk kültürü hakkında önemli bilgiler veren ve Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan *Dîvanü Lügat'it-Türk*, “Yemek” olarak bahsedilen Kimeklerin, Kıpçaklardan farklı bir boy olduğunu ve Kıpçakların kendilerini onlardan farklı gördüklerini ifade etmektedir³⁵. Görüldüğü üzere eski kaynakların birçoğunda Kimekler ile Kıpçakların farklı boylar olduğu, lakin stratejik bir ortaklık kurdukları anlaşılmaktadır. Kuman-Kıpçakların İrtiş’e yaptıkları göçün neticesinde Kimek konfederasyonunun içerisine katıldıkları görülür. Boylar birlikteliği şeklinde oluşturulmak istenen yapılanma Kuman-Kıpçaklar ile Kimekler arasındaki yaşanan sorunlardan ötürü sağlam bir temele oturtulamamış, bu nedenle de kısa sürede dağıldığı görülmektedir³⁶.

VIII. yüzyılın sonlarına doğru Kıpçakların İrtiş’ten Güney Yayık bölgesine geçtiği görülmektedir. X. yüzyıla kadar Kimeklerin hâkimiyetinde bulunmuşlar da X. yüzyıldan itibaren “Kıpçak” adının Kimek adının yerini almaya başladığı anlaşılmaktadır. XI. yüzyılla birlikte yönetim Kıpçaklara geçmiş, Kimekler de Kıpçaklar olarak anılmaya başlanmıştır³⁷. Kıpçaklar yerleşmiş oldukları İrtiş-Talas sahasını, Çin’in kuzeyinde güçlenen Kitay Devleti’nin artan baskıları nedeniyle 916’da terk ederek batıya göç etmek zorunda kalmışlardır. Eserini 1120’de tamamlayan Mervezî bu göçü şöyle anlatır: “Kitay Han’ından korkan Nesturi Hristiyan Kunlar, otlak darlığı nedeniyle o bölgeden kaçmışlardır. Daha sonra ise kendilerinden daha güçlü olan Kaylar tarafından bu yeni otlaklardan da sürülmüşlerdir”³⁸. Sarıların³⁹ ülkesine giden Kunlar, onların Türkmenlerin ülkesine girmesine neden olmuştur. Türkmenlerin Uzların topraklarına doğru hareket etmesi, Uzların da Karadeniz’in kuzeyine Peçeneklere doğru kaymasına sebep olmuştur.

³³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002, s. 765-771.

³⁴ İbn Hurdâdbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, s. 39.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. III, s. 217.

³⁶ Bolat Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. M. Kıldıroğlu-Ç. Samudinuulu, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 45.

³⁷ Lazslo Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, çev. Y. Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 116.

³⁸ Osman Turan, Kunların aslında Hunlar olduğunu söylemekte, bu topluluğun Kun ismini kendilerine ad olarak seçtiğini eklemektedir (Osman Turan, *Kunlar ve Eski Türkler*, haz. A. Çetin-B. Koç, Ankara: Hitapevi Yayınları, 2014, s. 46-77).

³⁹ Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İ. Doğan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s. 238.

Sonunda Kunlar yanlarındaki önemli miktardaki Sarı kütlesi ile İşim ve Tobul Irmakları arasında varlıklarını sürdüren Kıpçaklara katılmış ve böylece Kuman-Kıpçak birliği oluşmuştur⁴⁰.

Bu göçler vasıtasıyla geniş bir kitle ile güç kazanan Kıpçaklar, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırarak onların batıya göç etmelerini sağlamışlardır. Yaşanan bu göç hareketlerinin ilk kurbanı olan Kimekler, ellerinde bulundurdukları gücü kaybetmişlerdir. Kıpçaklar üstünlüğü ele alarak yeniden konfederasyon oluşturmuşlardır. Bir araya gelen Kıpçak, Kun ve Sarılar aralarında dilsel ve kültürel bir birliktelik oluşturmuşlardır. Kaynaklarda farklı isimlerle anılsalar da XI.-XIII. yüzyıllardan itibaren bu boy birliği içerisinde bulunan toplulukların hepsi bir bütün haline gelmişlerdir.

Kun, Kuman, Kıpçak, Kıvçak, Falben, Palladi tabirleri artık Kıpçakları betimler olmuştur. Buna bir örnek vermek gerekirse Moğolistan'a giden (1253-1255) Fransisken rahibi Rubrucklu William, eserinde "Burası eskiden Kumanlar'ın otlaklarıymış. Bu halk Capchac olarak bilinirmiş. Almanlar ise onlara Valani, yurtlarına ise Valania adını verirdi" demektedir⁴¹. Bu tabirler doğrultusunda, Kıpçakların geniş coğrafyalara yayılarak farklı milletlerce farklı şekillerde anıldıklarını söylemek mümkündür. Ancak onları tanımlamak için kullanılan birbirinden farklı ifadelerin aynı birliği tanımladığını ifade etmek gerekmektedir.

Kuman-Kıpçak boy federasyonu içerisinde bulunan taifelerden biri de Kanğlılar idi. Bu tabir, *Divanü Lügat'it-Türk*'te "Kanğlı" şeklinde geçmekte; "kağrı arabası" ve "Kıpçaklardan büyük bir adamın adı" anlamlarına gelmektedir⁴². Tarihçilerin bir kısmı

⁴⁰ Ahmet Taşağıl, "IV-XI. Asırlarda Türklerin Orta Asya'dan Avrupa'ya Göçleri," *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*, yay. haz. İ. Aydoğan-Z. Yüksel, Kırım: TİKA Kırım Program Koordinatörlüğü, 2005, s. 196.

⁴¹ Ruysbroekli William, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson-D. Morgan, çev. Z. Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 118.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat'it-Türk* C. III, s. 379.

genel olarak Kanglıların menşeyini Kang-chü⁴³ devletine bağlamaya çalışmıştır. Hatta N. A. Aristo gibi tarihçiler, Kıpçakların Kanglılardan geldikleri görüşünü ileri sürmüştür⁴⁴, buna dayanak olarak ise Kanglıların tarihinin çok eskilere gittiğini, Kıpçak isminin ise IX. asırda ortaya çıktığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra diğer bazı tarihçiler, Kanglıların Kıpçakların bir kolu olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Faruk Sümer, *X. Yüzyılda Oğuzlar* adlı eseinde, XI. yüzyılın başlarında Aral Gölü'ne yakın çevrelerde oturan Kıpçaklara başlarındaki “Kanglı” adlı beylerinden ötürü bu adın verildiğini söylemiştir. Ayrıca Kıpçakların Kimeklerden ayrıldığı gibi, zamanla Kanglıların da Kıpçaklardan ayrıldıklarını ve müstakil bir topluluk haline geldiklerini ifade etmiştir⁴⁵. A. Taşağıl, İ. Kafesoğlu ve V. Barthold'a atfen Kanglıların 1200'lerde ortaya çıktıklarını, Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşadıklarını ve Kuman-Kıpçakların doğu kolu olduklarını dile getirmiştir⁴⁶. S. M. Ahincanov, El-Nesrî ve İbn Haldun'a dayanarak Kanglıları Kıpçaklara bağlarken⁴⁷ P. Golden, Kanglıların Kuman-Kıpçak boy birliğinin doğu kolu olduğu düşüncesindedir⁴⁸. Her ne kadar Kanglı-Kıpçak etkileşimi ve menşei hakkında ihtilaflar var ise de, Kıpçakların hâkimiyet alanının, yaşanan göçler ve kendilerine katılan boylar vesilesiyle, doğu-batı yönünde İrtiş Nehri ve Balkaş Gölü'nden Karpatlara ve Aşağı Tuna'ya kadar kuzey-güney yönünde ise Sibiryaya ormanları, Aşağı Kama Nehri ve Rus prensliklerinin güney sınırlarından Kırım Yarımadası'nın kuzey kesimine kadar olan bölgeyi kapsadığı düşünülmektedir⁴⁹.

Kuman-Kıpçaklar, bu kadar geniş bir coğrafyada merkezi bir otorite (devlet) kuramamışlardır. Bu büyük coğrafi alanda, Orta Asya bölümü, İdil Yayık bölümü, Donets Don bölümü, Kukomoski bölümü ve Tuna bölümü adıyla anılan beş bölük halinde hüküm sürmüşlerdir⁵⁰. Göçebe yaşam tarzıyla yaşamışlar, ancak zarurî durumlarda bir bütün

⁴³ Bahaeddin Ögel, “Çin Kaynaklarının Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 4 (1948), s. 270-272.

⁴⁴ Osman Yorulmaz, “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, *Tarih Dergisi*, S. 43 (2012), s.93.

⁴⁵ Faruk Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 3 (1958), s. 131.

⁴⁶ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 62.

⁴⁷ Osman Yorulmaz, “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, s. 91.

⁴⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020, s. 226.

⁴⁹ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, s. 151.

⁵⁰ Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalardaki Yazıtlara Göre Kuman-Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993, s. 10.

haline gelmeyi başarmışlardır. Müslüman tarihçiler bu bölgeye “Deşt-i Kıpçak” adını vermiş ve bölge “Kıpçak Bozkırı” olarak anılmaya başlanmıştır. Buraya Ruslar “Polovets” ya da “Polovtsi ülkesi”, Latinler “Cumania” adını vermiştir⁵¹.

1.2. Kuman-Kıpçak Tabirlerinin Menşei ve Manası

Batıda ağırlıklı olarak “Kun” ve “Kuman” diye adlandırılan Kıpçakların bir Türk kavmi olduğu açık ve nettir. Gerek Orta Çağ İslâm kaynaklarında, gerekse batılı kaynaklarda onların Türk olduklarına ve bir bozkır kavmi olduklarına değinilmektedir. Kıpçaklara farklı milletlerce verilen bunca ismin ortak noktası, bu isimlerin, adlandırmaları yapan milletlerin dillerinde “sarı, sarımsı, solgun” anlamlarına gelmesidir. Rusların vermiş oldukları “Polovets” kelimesi kendi dillerinde “parlak saç rengini andıran, ufalanmış saman” anlamına gelir⁵². Rusların da Kıpçakları bu adlandırmayla onları sarı, sarımtırak olarak gördüklerini anlamak mümkündür.

“Kıpçak” kelimesi aslında “kıp” köküne, kelimeyi güçlendirmek amacıyla “-çak” ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Kıpçak adı tarihte ilk olarak Tobol ve İşim Nehirleri civarındaki bölgede görülür⁵³. Tarihte yazılı olarak ilk kez Uygur Eletmiş Bilge Kağan’ın Şine Usu adlı yazıtında geçmektedir. Bu ad, Türk tarihi için ayrı bir öneme sahip olan *Divanü Lügat’it-Türk*’te “Kıvçak, Kıvçak” şeklinde zikredilmiştir. Bu kavramlar, “Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu yerin adı” gibi manalara gelmektedir.⁵⁴ Bir diğer önemli eser olan *Kutadgu Bilig*’de ise “Kıvçak” adı zikredilmiş, bu ise “kof, boş, şansız” manalarını karşılamaktadır⁵⁵. Bir diğer önemli eser olan *Oğuz Kağan Destanı*’nda ise Kıpçak “içi çürümüş, oyulmuş ağaç” manasında zikredilmiştir⁵⁶.

⁵¹ Istvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar*, çev. A. C. Akkoyunlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 21.

⁵² Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 280.

⁵³ Ahmet Taşağıl, “İslam Öncesi Devrede Orta Asya da Yaşayan Türk Boyları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. III, ed. A. Birinci-H. C. Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 99.

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat’it-Türk*, C. III, s. 357.

⁵⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 261.

⁵⁶ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Kağan Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, s. 26.

Ebu'l Gazi Bahadır Han ise *Şecere-i Türk* adlı eserinde yine önceki anlamlara yakın bir şekilde “içi boş ağaç” anlamını kullanmıştır⁵⁷.

“Kuman” ismi ise “ku” köküne “man” ekinin getirilmesiyle meydana gelmiştir. Bu kelimenin aslında “kuba” kelimesinden gelmiş olabileceğini ileri süren araştırmacılar da vardır. Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lügat'it-Türk* adlı eserinde “kuba” kelimesini kullanmış ve buna ilişkin ise “sarı ile kumral arasındaki bir renk” açıklamasında bulunmuştur⁵⁸. Bazı araştırmacılar Kuman/Kumanos kelimesinin Kaşgarlı Mahmud'un da bahsettiği “Kuba” kelimesinden gelmiş olabileceğini düşünmektedir. O. Pritsak'a göre “Kuman” kelimesi “solgun, soluk renkli halk” manasına gelmektedir⁵⁹. Buna karşı çıkan Arpad Berta ise kelimedeki biçim ve anlam yönünden eksikliklerin olduğunu ve “sarı, solgun halk” manasına gelen Kuman kelimesinin bu topluluk için olsa bile, yabancılar tarafından verilmiş bir takma ad olduğunu ileri sürmüştür. Bir topluluğun kendisi için böyle bir takma adı kullanacak olmasını mantıksız gören Berta, bunun gerçek bir ad olmadığı düşüncesindedir⁶⁰. G. Nemeth'e göre ise “Kuman” kelimesi “Kun” isminden meydana gelmektedir. O, “Kun” ismini ise Hun ismiyle ilişkilendirmektedir⁶¹. A. N. Kurat ise meseleye çok farklı bir yönden yaklaşmış ve Kuman adının aslında bir şahıs adı olduğunu, sonradan bir kabileye verildiğini ileri sürmüş, bu görüşüne dayanak olarak Rus yıllıklarını göstermiştir⁶².

Netice itibarıyla, Kuman-Kıpçak adlandırmaları, aslında Türk olan bir topluluğun fiziksel özelliklerine atıfla verilmiştir. Sarı renkte olmaları, sarımtırak saçlara ve solgun tenlere sahip oluşları nedeniyle, etkileşime geçtikleri milletler tarafından farklı şekillerde adlandırılmışlardır. Kuman-Kıpçak adı konfederasyon şeklinde örgütlenmiş bir Türk

⁵⁷ Ebül Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Y. Yiğit, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010, s. 30-31.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. III, s. 217.

⁵⁹ Omelijan Pritsak, “Polevetsler ve Ruslar”, çev. B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 94 (1995), s. 153-169.

⁶⁰ Ârpâd Berta, “Kumanların Kökeni, Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi”, çev. E. Ceylan, *Türk Dünyası İncelemeleri*, C. I, S. 9-10 (1998), s. 134.

⁶¹ Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, s. 116.

⁶² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 184.

boyunun genel adıdır. Bu boyun batı ile etkileşime geçen koluna Kuman, doğu halklarıyla etkileşime geçen koluna ise Kıpçak denilmiştir. Bu durum, onların batı kanadının Avrupalılar ile, doğu kanadının ise ağırlıklı olarak Müslüman halklarla etkileşime girmesiyle ilgilidir.

1.3. Kuman-Kıpçaklar ve Deşt-i Kıpçak Meselesi

Kuman-Kıpçakların Aral ve Sır-Deryaya egemen olmaları, haliyle bölgenin durumunda da bazı değişikliklere neden olmuştur. Önceden XI. yüzyılın ikinci yarısında “muzafat alguzz” yani “Oğuz Bozkırı” adıyla anılan yerler artık yerini “Deşt-i Kıpçak” tabirine bırakmıştır⁶³. Deşt-i Kıpçak, sınırları doğuda Altayların eteklerinden başlayıp batıda Karpatlar’a kadar uzanan bir coğrafyadır.

“Deşt-i Kıpçak” tabiri “Deşt” ve “Kıpçak” sözcüklerinin birleşimi ile olmuştur. Bu tabir Farsça kökenlidir ve “Kıpçak bozkırı” anlamına gelmektedir. Eskiden “Oğuz bozkırı”, “Hazar bozkırı” ve “Rusya bozkırları” olarak anılan bölge, XI. yüzyılla birlikte değişmiş ve “Kıpçak bozkırı” olarak anılmaya başlanmıştır.

Mustafa Kafalı’ya göre Deşt-i Kıpçak iki anlamda incelenmelidir. Ona göre ilk anlamı Kuman-Kıpçakların XI. yüzyıl Moğol istilâsına kadar yayıldıkları coğrafyaya verilen addır. Doğuda İrtiş’ten başlayıp batıda Sibiryâ, Hazar Denizi, Karadeniz’in kuzeyi ve Karpatlar’a kadar olan bölge bu adla anılmaktaydı. İkinci anlamı ise Altın Orda döneminde Kuman-Kıpçakların egemen oldukları bölgedir⁶⁴.

Karadeniz’in kuzeyinde bu bozkırları yurt edinen Kuman-Kıpçaklar, XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar bu bölgede tek hâkim güç olmuşlardır. “Deşt-i Kıpçak” tabiri Farsçadan

⁶³ Bolat Kumekov, “Kıpçak Hanlığı”, *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1370.

⁶⁴ Mustafa Kafalı, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25 (1971), s. 180.

dilimize geçmiştir. Bu tabiri ilk kez kullanan kişi, İranlı yazar Nasır Hüsrev olmuştur. Böylece Kuman-Kıpçakların, yayıldıkları coğrafyaya adlarını verdiklerini ifade etmek gerekmektedir. Zira onlar, öncedeleri “Oğuz bozkırı” olarak anılan bu coğrafyaya hâkim olmuşlar ve bu sahanın Kıpçak bozkırı ya da çölü olarak anılmasını sağlamışlardır. Ruslar bu bölgeyi “Polovets Stepleri” olarak isimlendirirken Avrupalılar ise “Cumania” olarak zikretmişlerdir.

Kuman-Kıpçaklar, bu kadar geniş bir alana yayılınca Macar Krallığı, Rus knezlikleri ve Bizans İmparatorluğu gibi devletlerle komşu haline gelmişlerdir. Aynı zamanda, atalarının Orta Asya’daki hayat tarzını da burada devam ettirmişlerdir. Yazları Karpat Dağları’nın güney eteklerinde, kış ve ilkbaharları ise Tuna boylarında geçirmişlerdir. Kuman-Kıpçakların kuzeyde Rus knezlikleri ile komşu haline gelerek Rus yurtlarına yağma akınları gerçekleştirmeleri, Ruslarla sürekli çatışma içinde olmalarına neden olmuştur. Kısa sürede bölgede siyasî bir güç konumuna gelmeleri, Rusların güneye inmesine engel olmuştur. Kuman-Kıpçak yurdunun güney sınırında bulunan Karadeniz, Kuman-Kıpçaklar için doğal bir sınır olmuştur. Kafkaslar’da ise Gürcü Krallığı’yla evlilik yoluyla akrabalık bağları kurmuşlardır. Kırım’ı ellerinde tutarak bu sayede kuzey ticaretinde söz sahibi olmuşlardır. Oğuz Yabguluğu ve Hârizmşah gibi devletlerle etkileşim içine girmişler, askerî ve diplomatik ilişkiler kurmuşlardır.

2. KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAKLAR

2.1. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'da İlk Kez Görülmeleri

Kuman-Kıpçaklar Orta Asya'dan Avrupa içlerine, Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya kadar çok geniş coğrafyalara göçler gerçekleştirmiş, göçebe bir Türk topluluğudur. Göç sahasının ve yerleştikleri alanların genişliği, onların birçok milletle etkileşime geçmesini sağlamıştır. Etkileşime girdikleri bu milletler de kendi dillerinde Kuman-Kıpçakları kendi tarih anlayışlarına göre kayıt altına almışlardır. Kuman-Kıpçaklar ile ilgili günümüze ulaşan birçok bilgi bu yolla elde edilmiştir.

Kıpçakların tarih sahnesine çıkmaları ve “Kıpçak” adının İslâm kaynaklarında geçmesi IX. yüzyılda olmuştur. Kuman-Kıpçakların Rus vakayinamelerinde kayda düşmesinin ise XI. yüzyılda olduğu görülmektedir. Kıpçakların IX. yüzyıldan önceki tarihleri ile ilgili Çin kaynaklarında bilgiye rastlanmasa da onların eski bir topluluk olduğu bilinmektedir⁶⁵. Tarihçiler geniş bir coğrafyaya yayılan bu göçebe bozkır halkını Kafkasya'daki varlığını incelerken bazen ayrımlara düşmektedirler. Kıpçakların Kafkasya'da ortaya çıkışları, çoğu tarihçi tarafından M.S. XII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenirken bazı tarihçiler bunun aksini iddia etmişler, Kıpçakların çok önceki dönemlerde Kafkasya'da olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu tarihçiler, görüşlerine dayanak olarak önceki dönemlerde yazılmış destanları, efsaneleri ve muhtelif eserleri delil olarak göstermişlerdir. Bu eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Gürcistan Tarihi (Kartlis Chobreba) adlı eser, bu görüşü savunan tarihçilerin delil olarak öne sürdükleri başlıca kaynaklardan biridir. Gürcistan tarihini dönemlere ayrılarak anlatıldığı bu eserde Makedonyalı İskender'in (III. Aleksandros) Gürcistan'a girdiği bölümde onun M.Ö. 356-323 Gürcistan (Ahıska) seferi ayrıntılı olarak aktarılır. Bu bölümde Kıpçaklara dair önemli bilgilerin geçtiği görülmektedir⁶⁶. Makedonyalı

⁶⁵ Mehmet Kıldıroğlu, “IX-XVI Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız- Kıpçak İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30 (2006), s. 137.

⁶⁶ Güli Allasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, çev. N. Karaçava, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 11.

İskender'in bu eserde Kıpçaklarla karşılaşması şu şekilde tasvir edilir: "Kür Nehri boyunca yerleşmiş olan iptidai Türkler (Buntürkiler) ve Kıpçak denilen korkunç surette Barbar milletler gördü."⁶⁷. Yine Makedonyalı İskender'in Ahıska bölgesindeki "Hirtız", "Ordtzke", "İspir veya Çoruh Nehri kıyısında Tuharisi", "Sarkine" ve "Zanav" ile birlikte birçok şehri gördüğü ve "Sarâkinede ibtidai Türklerin tahrikine maruz kaldığı" belirtilmektedir⁶⁸.

Kıpçaklardan bahseden bir diğer önemli kaynak ise Türkler için de ayrı bir öneme sahip olan Oğuz Kağan Destanı'dır. Destanda Kuman-Kıpçakların türeyişi şu şekilde anlatılır:

"Oğuz Kağanın Kıl-Barak seferi esnasında askerlerinden birisinin karısı hamile kalmış, eşi de savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğum yapması yaklaşmıştı. Yakınlarda içi oyulmuş bir ağaç vardı. Kadın ağaca gidip çocuğunu doğurdu. Çocuğu Oğuz'un yanına getirdiklerinde durumu ona anlattılar. Oğuz adını Qıpçaq koydu. Ki Qıpçaq, qabuq kelimesinden olmuştur. Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaca derler. Diğer türklerin fikrinde bütün Kıpçakların nesli bu çocuktan olmuştur."⁶⁹

Yine Gürcü tarihinin en eski ve önemli eserlerinden biri olan *Moktsevay Kartlisa*⁷⁰ isimli eserde Makedonyalı İskender'in Kür Irmağı boylarındaki Buntürkler ve Kıpçaklar ile karşılaştığı anlatılmaktadır. Z. V. Togan, *Kartlis Chobreba*'daki Kıpçaklar ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Kıpçakların bir kısmı çok önceki tarihlerden beri İdil Nehri'nin batı kısmında yaşamaktadır. Bu bölgelerde milattan önce yaşadıklarını Plinius'un kayıtları da doğrulamaktadır. Hatta Buntürk ve Kıpçak adında iki Türk kavminin yaşadığı Gürcü kroniklerinde de açıkça görülmektedir"⁷¹.

⁶⁷ M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. H. D. Andreasyan, yay. haz. E. Merçil, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 16-17.

⁶⁸ Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History*, New York: Clarendon Press Oxford, 1996, s. 25.

⁶⁹ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, s. 26.

⁷⁰ Feridun Ağasıoğlu, *Azerbaycan Türklerinin İslam'a Kadar Tarihi*, Bakü: Doqquz Bitik, 2014, s. 303.

⁷¹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, 1981, s. 161.

Gerek eski Türk kaynakları, gerek Gürcü kronikleri, Kıpçakların M.Ö. IV. yüzyıldan önce Kür Nehri boyunca yerleştiklerini ve bölgeyi sahiplendiklerini göstermektedir. Bu bilgiler ışığında Kıpçakların Makedonyalı İskender'den çok daha önce, Hazar Denizi ve Karadeniz arasındaki bölgede bulduklarını söylemek mümkündür. Bölgedeki Türkler kimi zaman Gürcülerle birlikte hareket etmiş, kimi zaman da kendi çıkarları doğrultusunda faaliyetlere girişmişlerdir.

Yukarıdaki kaynakların ve günümüzdeki tarihçilerin değerlendirmeleri ile Kıpçaklar, M.S. XII. yüzyıl başlarından itibaren Kafkasya'ya göçler gerçekleştirmiş ise de onların M.S. XII. yüzyıldan çok daha önceki tarihlerde Kafkasya'da görüldükleri de ayrı bir tarihsel gerçekliktir.

2.2. Kuman-Kıpçakların Bağımsızlık Meselesi

Bozkır yaşam şekli Türkleri göçebe bir hayata zorlamış, Türkler bunun bir gerekliliği olarak her daim dışardan gelebilecek tehlikelere karşı hazır bir hale gelmişlerdir. Kuman-Kıpçaklar da göçebeliğin gerekliliği olarak geniş coğrafyalara yayılmış ve bu coğrafyalarda kendilerine hâkimiyet alanları kurmaya çalışmışlardır. Kıpçak toplumu hakkındaki bilgiler birbirinden kopuk durumdadır. Bunun sebebi etkileşime girdikleri toplumların ve komşu halkların, Kuman-Kıpçaklardan sadece ilgili dönemlerde yani etkileşimde oldukları dönemlerde bahsetmelerinden ötürüdür. Kıpçaklarda devlet kavramı, ayrıca araştırılıp incelenmesi gereken bir husustur. Çünkü Kıpçakların askerî alandaki başarıları ve kabiliyetleri nedeniyle Gürcü Krallığı ve Bizans İmparatorluğu gibi devletler, ordularında onlardan paralı asker olarak faydalanmışlardır. Ayrıca birçok halkın teşkilatlanmasında ve devletleşmesinde onlara katkılar sağlamış bir toplumun kendine özgü bir devlet kuramaması oldukça tuhaf bir durumdur.

Kuman-Kıpçaklar boylar federasyonu şeklinde yönetilmiştir. İdare birçok Kuman-Kıpçak kabilesinin birleşimi ile sağlanmıştır. Barış zamanında kendi bölgelerinde yaşamakta, savaş zamanında ise kendi aralarında birleşmekteydiler. İlk kez Deşt-i

Kıpçak'ta tek bir siyasî yapının yaratılması için XII. yüzyıl başlarında bir girişimde bulunuldu. İlbari sülalesinin önderliğinde kurulmak istenen devlet Kimekler, Uygur ve Urani kabilelerinin bir araya gelmesinden oluşacaktı. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Hârizmşahların saldırılarının neticesinde bu birlik bozulmuş, Kuman-Kıpçak toplulukları yine dağıtılmıştır⁷². Kıpçak hanlıklarının hepsinin ayrı ayrı hanları olmuş ise de hepsini yöneten tek bir han olmamıştır. 1185 yılında Knez İgor ile savaş esnasında tüm Kuman-Kıpçaklar bir araya geldiyse de bu birliktelik bir devlet yapılanması (idare, vergi sistemi) seviyesine ulaşamamıştır. Kıpçak boylarının arasında yaşadıkları ikili mücadeleler ve hanlık arzusu gibi sorunlar, bu süreçte devlet yapısını kuramamalarında etkili olmuştur. Kuman-Kıpçak topluluğunun devlet olma sorunsalı üzerine iki görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki, Kuman-Kıpçaklarda da devlet teşkilatının olduğu ve bunun oluşmasında etkileşim kurdukları komşularının etkisinin olduğu fikridir. İkinci görüş ise Kuman-Kıpçakların bozkır yaşamının sonucu olarak yaşadıkları hayatın onların devlet kurmalarına izin vermediği görüşüdür. P. Golden gibi önemli bir araştırmacı, Kıpçakların bir devlet olmadığını, onların kabileler birliği şeklinde örgütlenip teşkilatlandığını söylemektedir. Kuman-Kıpçakların kurmuş oldukları kabile birliğinin devlet olarak kabul edilip edilemeyeceği meselesi de halen tartışmalıdır. Kuman-Kıpçaklar gibi hareketli ve göçebe toplulukların yönetimi ve idaresi son derece zordur. Bozkır kavimlerinde Avrupa'daki gibi bir krallık düzeninin olmaması, bu yaşam biçimiyle alakalıdır.

Kuman-Kıpçakların tarihsel süreci iyi bir şekilde analiz edilirse, onların ekseriyetle dönemselsel karizmatik liderler ve rehberlerce yönetildiği görülür. Bunlara örnek vermek gerekirse Kuman-Kıpçaklar Şarukan oğlu Atrak ve Konçak oğlu Yuriy gibi hanlar etrafında birleşerek hareket ettiği görülmektedir. Bununla beraber onların bir devlet statüsü kazanamadıkları anlaşılmaktadır. Avrupa'daki feodal yapının Kuman-Kıpçak toplumunda olmadığı da bir başka realitedir. Bu yüzden Kuman-Kıpçaklar tek hükümdarlı bir devlet kuramamışlardır. Kuman-Kıpçakların kendilerine özgü bir devlet kuramamasında güçlü kavimlerle komşu olmaları, Kuman-Kıpçak boyları arasındaki rekabet, bozkır yaşam biçiminin yeni yurtlar bulma isteği doğurması ve Kıpçak toplumundaki göç etme arzusu gibi hususlar etkili olmuştur.

⁷² Sercan Ahincanov, *Türklerin Katölizör Boyu Kıpçaklar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014, s. 212.

Bazı tarihçiler Kuman-Kıpçakların aslında devlet kurmak istemediklerini söylemektedir. Onlara göre bol otlaklara sahip olup yağma akınları yapan ve başka ülkelerin ordularında ücretli askerlik görevlerinde bulunan toplumlar devlet kurmaya meyilli değildirler. Muhtelif boylardan oluşmakta olan Kıpçaklarda her boyun ayrı bir beyi vardı. Onların devlet yerine kendilerine özgü boy ve hanlık birlikteliği kurdukları anlaşılmaktadır. Tarih sahnesinde göçebe bir yaşam tarzını benimsemiş toplumlardan olan Peçenek ve Uzların da tıpkı Kuman-Kıpçaklar gibi bir devlet yapısı oluşturamadıkları görülmektedir. Göçebe bir kavim olan Uzlar da Kuman-Kıpçaklar gibi her boyun başında ayrı beyleri olacak şekilde örgütlenmişler, bundan dolayı kendi içlerinde bir birliktelik kuramamışlar ve merkezî bir devlet yapısı oluşturamamışlardır.

2.3. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'ya Göçleri

Genel itibarıyla Kuman-Kıpçakların Kafkasya'da görülmeleri hakkında araştırmacılar tarafından farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Bu konuda araştırmacıların bir kısmı XI. yüzyılın ikinci yarısını, bir diğer kısmı ise XII. yüzyılı işaret etmiştir. Araştırmacı S. A. Pletnova, onların XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kuban Nehri etrafından Kafkaslar'a göç ettiklerini iddia etmekte, Kuman-Kıpçakların bu bölgeye geldiğini ve bölgede var olan halklara karşı üstünlük sağlayarak bu coğrafyaya yerleştiğini söylemektedir. Ona göre Kuman-Kıpçak Türkleri, batıya doğru yaptıkları göçlerini gerçekleştirirken Don, Aşağı Don nehirleri ve Azov Gölü etrafındaki otlakların olduğu bozkıra yerleşmişlerdir⁷³.

Kuman-Kıpçakların ilk göç güzergâhlarını ölümleri için yaptıkları mezarlardan yola çıkarak anlamak mümkündür. Batıya göç eden Kuman-Kıpçaklara ait en eski mezarlara Don Nehri'nin kuzey kesiminin orta ve aşağı kısımlarıyla Azov Gölü'nün Kuzey kesimlerinde rastlanmaktadır. Kuman-Kıpçakların göç hareketlerini mezar yapıları doğrultusunda anlamak amacıyla yapılan arkeolojik araştırmalardan bazı bulgular elde edilmiştir. Buna göre onların mezarlarının çoğu Kuban, Don nehirleri ve Azov etrafında bulunmaktadır.

⁷³ Nasiba Mirzayeva, *XI-XIV. Yüzyıllar'da Gürcistan'da Kıpçaklar*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 19.

Kafkasya coğrafyası Avrupa'ya yapılacak akınlar ve göçler için her zaman ilk uğrak yer olmuştur. Kuman-Kıpçaklardan önce Hunlar ve Hazarlar bu coğrafyaya uğrayan Türk topluluklarından bazılarıdır. Bu toplulukların bölgenin Türkleşmesinde etkileri son derece fazla olmuştur. XI. yüzyılda Peçenek ve Uzlardan sonra Kuman-Kıpçaklar bölgeyi kontrol altına almışlar ve bu boş sahalara hâkim olmuşlardır. Kıpçakların, Don ve Kuban nehirlerinin etrafına gelerek burayı mesken olarak benimsemelerinde bölgenin sahip olduğu fiziki yapısı aldıkları karar da etkili olmuştur. Göçebe hayat süren Kuman-Kıpçaklar için Deşt-i Kıpçak bölgesinin sahip olduğu nehirler ve gür otlaklar bu coğrafyayı daha da cazip hale getirmiştir. Kıpçaklar nehirlerin olduğu bu coğrafyada ihtiyaçlarını sağlamışlardır. Kısa sürede Kafkas halkları ile etkileşimde bulunmuşlar ve güçlerini kabul ettirerek uzun süre bölgeyi ellerinde tutmayı başarmışlardır.

Kafkasya'daki hâkimiyet alanları doğuda Hazar Denizi'nden başlayıp Çoruh Nehri'ne kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı. M. F. Kırzioğlu konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşmış ve Kuman-Kıpçakların Kafkasya coğrafyasına gelişini aşamalara ayırmıştır. M.Ö. VII. yüzyıl ve M.S. VI. yüzyıllara kadar Kafkasya'nın Yukarı Çoruh boylarına yerleşen Kıpçakları "İlk Kıpçaklar" olarak zikretmiştir. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgeye gelerek Gürcülerle etkileşime girip onları ihya eden Kıpçakları "Eski Kıpçaklar", 1195'te gelip Kraliçe Tamara döneminde yerleşen ve Gürcülere altın çağlarını yaşatan Kıpçakları ise "Son Kıpçaklar" ya da "Yeni Kıpçaklar" olarak adlandırma yoluna gitmiştir⁷⁴. Gürcü kronikleri M. Ö. IV. yüzyılda Kür ve Çoruh boylarında Kıpçak ve Buntürklerden haber vermiş olsa da, M. S. XI. yüzyılın sonlarına kadar Gürcü Kıpçak ilişkilerini ortaya koyacak her hangi bir bilgi söz konusu değildir. Bu mânada XII. yüzyılın başlarında Gürcülerle irtibata geçen Kıpçaklar daha çok Don ve Kuban bölgelerinde bulunan kavimlerdir. Bu bölgedeki Kıpçakların Gürcülerle yakın münasebetleri olmuş ve bu vesileyle Kıpçaklar, Kafkasların güneyine geçmişlerdir⁷⁵.

⁷⁴ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 81.

⁷⁵ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 56.

1090-1110 yılları arasındaki süreç, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçakların en kudretli oldukları zaman dilimidir. Başlarına güçlü kudretli başbuğlar geçtiği için bu yıllar onlar için parlak bir dönem olmuştur. Bu başbuğlardan biri Benek (Bonyak) adını taşımaktadır. Onun 1109 yılında Kiev'de gerçekleşen bir savaşta aldığı yara yüzünden ölmesi, Kuman-Kıpçakların birden zayıflamalarına ve Ruslara karşı yenilgiler almaya başlamalarına neden olmuştur. Rusların o dönem başlarında olan isim Vladimir Monomah'tır. 4 Nisan 1103'teki Suten Nehri Savaşı'ndan sonra artan Rus baskısı Kuman-Kıpçakları zor durumda bırakmıştır. Benek'in ölümünden sonra başbuğ Sarukan'ın oğlu Atrak (Otrok) başa geçmiştir. Bu dönemde Atrak, kavminin bir kısmını alarak göç etme kararı almıştır. Atrak, Vladimir Monomah önderliğinde artan Rus saldırıları sebebiyle kavmini güneye, Osetlerin yanına yerleştirmiştir. Başbuğ Atrak'ın bu faaliyeti Selçuklu baskısı altında olan ve iç karışıklıklar yaşayan Gürcü Krallığı ile Kuman-Kıpçakların yakınlaşmasında da etkili olmuştur. Bu dönemde Selçuklular Anadolu'da bir yandan Haçlıların saldırılarıyla, diğer yandan iç karışıklıklarla mücadele etmekteydiler. Selçukluların zor durumda olmalarını fırsat bilen Gürcü Krallığı'nın, kaybettiği toprakları yeniden almak için harekete geçtiği görülmektedir.

Bu dönem Gürcü Krallığı'nın başına, ülkesini yeniden toparlamayı isteyen IV. David geçmiştir. Rus saldırılarından yorulmuş durumda bulunan, başbuğları öldürülmüş ve üst üste gelen yenilgilerle zor duruma düşmüş Kuman-Kıpçaklar ile Gürcü Krallığı menfaat açısından ortak paydada birleşme durumuna gitmişlerdir. IV. David, Kuman-Kıpçakları ülkesine davet etmiş ve Kıpçaklardan ordusunda faydalanmak istemiştir. Kıpçaklar da böylece Kafkasya'ya yerleşmiş ve Gürcü (Kartvel) Krallığını ihya etmişlerdir⁷⁶. Bu olay üzerine Kafkaslara yoğun bir Kuman-Kıpçak göçü yaşanmış, bu faaliyet ayrıca bölgenin Türkleşmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Zamanla Kuman-Kıpçaklar ile Gürcü Krallığı arasındaki menfaat birlikteliği akrabalığa dönüşmüş, IV. David 1110 yılında Atrak'ın kızıyla evlenmiştir. 1118 yılında kral IV. David'in, Kıpçakları ülkesine çağırmasında bu tür etkenlerin büyük tesiri olmuş ve bölgeye yönelik Kuman-Kıpçak göçleri hız kazanmıştır⁷⁷.

⁷⁶ Gökbel, a.g.e, s. 53.

⁷⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andresyan, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 269-270.

Türklerin Kafkasya'ya göçleri ile beraber Kuman-Kıpçaklar Gürcü ordusu içerisinde asker olarak görev almaya başlamışlar ve kısa sürede ordunun disiplinli bir hale gelmesini sağlamışlardır. Bu yenilikler neticesinde kısa sürede Gürcü Krallığı toprak kazanmaya başlamış ve Kafkasya'da Selçuklular karşısında avantajlı duruma gelmişlerdir. Kıpçakların ordu içindeki varlığı, Gürcü Krallığı ordusunun ve devlet teşkilâtlanmasının da güç kazanmasını sağlamıştır. Kuman-Kıpçaklar bu şekilde Kafkaslara giriş yapmışlar ve bölgede zamanla bir güç haline gelmiştir. Gürcü Krallığı kaynaklarında Kuman-Kıpçakların devlet içerisinde ne kadar önemli bir rol üstlendikleri açıkça görülmektedir⁷⁸.

2.4. Kuman-Kıpçakların Kafkasya'daki Komşularıyla İlişkileri

2.4.1. Kuman-Kıpçakların Hazarlar ile Münasebetleri

Hazarlar tarih sahnesine Sabar Türklerinin devamı olarak çıkmıştır. Hazarlar, etrafında bulunan toplumlar tarafından farklı şekillerde adlandırılmıştır. Buna göre Arap ve İran kaynaklarında Hazar, İbranicede Kuzari, Latince de Chazari/Gazari, Grekçede Khazaroi, Rusçada Kuzar/Kazarin, Macarcada Kozar/Kazar, Ermenicede ise Hazir-k, Gürcücede Hazar-i, Çince de ise T'u- chüe Ho-su adıyla anılmışlardır⁷⁹.

IX. yüzyılda Hazar Devleti'nin sınırları doğuda Yayık Nehri'nin ötesinde Aral Gölü'ne, batıda ise Aşağı ve Orta Don Nehirleri ile Orta Dnepr sahasına, kuzeyde Karadeniz'in kuzeyi, Azak Denizi etrafı ve İtil Bulgarlarının olduğu bölgeye, güneyde ise Kafkas dağları sınır olarak Azerbaycan'a kadar uzanmaktaydı. Hazarlar bu yüzyılda anılan bölgelere hâkim olmuşlardır. Esas merkezi Terek Nehri civarı olan Hazarların zamanla İdil, Yayık, Kuban, Don nehirleri etrafındaki bölgelere kadar yayıldıkları görülür. Hazarların bu kadar güçlü olmasının bir sebebi IX. yüzyıla kadar önemli ticaret yollarının olduğu güzergâhı ellerinde tutmalarındır⁸⁰. Buradan elde ettikleri gelirler, Hazarları dönemin en güçlü devletlerinden biri haline getirmiştir. Birçok devletin oluşumunda belirli bir boy, sülale ya da bir ailenin varlığının olduğu görülmektedir. Hazar Devleti'nin

⁷⁸ Giuli Allasanie, "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 795.

⁷⁹ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, C. XVII (1997), s. 116.

⁸⁰ Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", *İA*, C. V (1964), s. 402.

oluşmasında da böyle bir durum söz konusudur. Ak ve Kara Hazar adlarının verildiği iki ahali Hazarların kuruluşunda rol oynayan en temel unsurlardır.

İslâm kaynaklarında VII. yüzyıl ortalarına kadar Hazarlar Batı Göktürklere bağlı bir güç olarak geçmektedir. 630 yılında Batı Göktürklerin yıkılışı ile Hazarlar da bağımsız bir güç haline gelmiştir. Hazarlar yaşadıkları dönemde kısa sürede güçlü bir siyasî yapı haline gelmiştir. Bir yandan Bizans İmparatorluğu'yla, diğer yandan Ruslarla ve İslâm devletleriyle sert mücadeleler içine girdikleri görülmektedir. Özellikle Uz ve Peçenek taarruzları ülkeyi güç duruma düşürmüştür. Hazarların bu duruma düşmelerinin bir sebebi de yerleşik yaşama geçmeye başlamaları ve bozkırdan koparak asker-millet olma özelliklerini kaybetmeleridir.

Bizans'ın siyasetinin değişmesi ile Hazar-Bizans ilişkilerinin bozulması, Rusların ve komşu Türk boylarının saldırıları ve iç karışıklıklar bu güçlü devletin yıpranmasında etkili olmuştur. X. yüzyılın ikinci yarısına kadar gücünü ve bölgedeki etkinliğini sürdüren Hazarların Kuman-Kıpçaklar ile olan ilişkilerinin, devletlerinin çöküş döneminde başladığı görülmektedir. X. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hazarların eski gücü ve ihtişamını kaybettiğini anlayan Ruslar, tarihin her döneminde olduğu gibi, bundan kazanımlar elde etme arayışına girmişlerdir. Rusların esas amacı Hazarların elinde tuttuğu toprakları almak ve yine Hazarların kontrolü altında bulunan ve son derece önemli olan ticaret yollarını ele geçirmektir. Ruslar bir yandan Hazarlara komşu olan ve sürekli yeni yerler arayışı içinde olan Türk boylarını kışkırtırken bir yandan da dönemin bir diğer güçlü devleti olan Bizans İmparatorluğu ile anlaşarak Hazarları tarih sahnesinden silmek istemişlerdir. Bu dönemde Bizansın politikasını değiştirerek Hazarlara Karşı cephe alması Hazarların yıkılışında çok büyük etkisi olduğu görülmektedir. buradan da anlaşılacağı üzere Hazarların aleyhine tüm bu ittifak zincirini oluşturan Rusların Hazarların yıkılışında rolü son derece önemlidir. Rusların, komşu Türk boyları ve Bizans İmparatorluğu ile oluşturduğu bu ittifak zinciri neticesinde Hazar Devleti M.S. 985 yılında tarih sahnesinden silinmiştir. Her ne kadar Hazar Devleti'nin yıkılışı gerçekleşmişse de Rus knezliklerinin, amaçladıkları emellerine tam olarak

ulaşamadıkları görülmektedir.⁸¹ Çünkü Hazar Devleti yıkıldıktan sonra onun ardından bölgeye Oğuz, Peçenek ve büyük miktarda Kuman-Kıpçak Türkü yerleşmiştir⁸². Bölgeye yerleşen Peçenek ve Kuman-Kıpçak Türkleri Rusları yine Karadeniz'in kuzeyinde tutmayı başarmış ve kısa sürede Hazar topraklarında hâkimiyet sağlamıştır.

Bölgeye gelerek burada idareyi ele alan Kuman-Kıpçakların bir bölümü İrtiş'ten hareket edip İdil boylarına yürümüş ve İdil Bulgarları ile karışmaya başlamıştır. Kuman-Kıpçaklar bölgenin Kıpçaklaşması ile 200 yıl boyunca burada hâkim güç haline gelmişlerdir. Hazarların ortadan kalkmalarıyla Aşağı Volga bölgesinde var olan şehirler ve Hazar halkı birden ortadan kaybolmamıştır. Kuman-Kıpçaklar bölgede zengin bir nüfus altyapısı üzerinde hâkimiyet sağlamışlardır. Kuman-Kıpçaklar zamanla Hazarların ticarî yapısından da etkilenmişlerdir. Mevcut Hazar nüfusun zamanla Kuman-Kıpçaklar arasında eriyerek Kıpçak kimliği kazandığı görülmektedir.⁸³ Hazar ülkesini iki asır boyunca elinde tutan Kuman-Kıpçaklar da zamanla güçlerini kaybetmişlerdir. Böylece doğudan gelen bir başka bozkır topluluğu olan Moğollar tarafından 1229 yılında yenilgiye uğratılmış ve yıkılmışlardır⁸⁴.

2.4.2. Kuman-Kıpçakların Peçenekler ile Münasebetleri

Peçenekler de aynı Kuman-Kıpçaklar gibi çok geniş sahalara göçler gerçekleştirmiş ve bu alanlarda hâkimiyet sağlamış bir Türk kavmidir. Tıpkı Kuman-Kıpçaklar gibi devlet kuramamış olsalar da etraflarındaki toplumlar üzerinde çok büyük etkiler yaratmışlardır. Peçenekler, Balkaş Gölü, Sır-Derya, İdil dolayları, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar, Güney Avrupa ve Balkanlar gibi çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Oğuzların Üçok koluna bağlı olan Peçenekler, Kaşgarlı Mahmud'a göre yirmi iki Oğuz boyunun on dokuzuncusu olduğunu söylemektedir⁸⁵.

⁸¹ M. Artamonov, *Hazar Tarihi (Ruslar, Yahudiler, Türkler)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 521; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Seda Yayınları, 1985, s. 64-68.

⁸² Mouradgea D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, çev. M. Rahmi, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021 s. 155.

⁸³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 1972, s. 72

⁸⁴ Kuzgun, *a.g.e.*, s. 64-68.

⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, C. II, s. 57.

Peçeneklerin tarihi süreç içerisinde çok geniş alanlara göçler gerçekleştirdikleri için farklı milletlerce farklı isimlerle anıldıkları görülmektedir. Onların Bizanslılarca “Patzinak”, Latinlerce “Bissenos”, Macarlarca “Beşengü”, Ermenilerce “Badzinag”, Ruslarca “Peçennyeg” ve Müslüman toplumlarca “Beçene, Beçenek” veya “Biçene” olarak anıldıkları görülmektedir. “Peçenek” kelime anlamı olarak “iyi, çalışkan, gayret gösteren” manalarına gelmektedir⁸⁶. Peçeneklerin Asya’dan batıya göçleri, birçok Türk kavmi ile benzer özellikler göstermektedir. Göktürk Hakanlığı’nın Uygur Devleti tarafından yıkılması üzerine Peçeneklerin var olan düzenlerinde değişimler yaşanmıştır. Uygur hâkimiyeti altında yaşamak istemeyen Peçenekler, Türkişlerle yakın ilişkiler kurmuşlar ve Balkaş Gölü çevresinde yaşamaya ve örgütlenmeye başlamışlardır. Daha sonra baskılar sonucunda Türkiş Devleti’nin de yıkılması, Peçenekleri Karluk ve Oğuz gibi Türk boylarıyla karşı karşıya getirmiştir. Bu boylarla mücadeleyi devam ettiremeyen Peçenekler önce Sır-Derya ve Aral Gölü etrafına, oradaki Oğuz boylarının baskısı nedeniyle de Yayık ve İdil sahasına doğru kademeli bir şekilde göç etmek zorunda kalmışlardır.

Yayık ve İdil sahasında güçlenmek isteyen Peçenekler yağma faaliyetlerine başlamışlardır. Bu durum en çok Hazarları zor durumda bırakmış; ticaret yollarını güvensiz hale getirmiş ve kısa sürede Hazar-Peçenek mücadelesinin oluşmasına neden olmuştur. Hazarların Peçeneklere karşı Oğuzlar ile ittifak kurması üzerine bu sefer de Peçeneklerin Karadeniz’in daha kuzeyine Volga Nehri civarına gittikleri görülmektedir. Peçenekler, asırlarca sürececek Kuman-Kıpçak göçü için bir nevi ön hazırlık yapmışlardır.

1060’lı yıllarla birlikte Uz ve Peçenekleri izleyen Kuman-Kıpçakların Tuna boylarına hızla ilerledikleri görülmektedir. Bu dönemde Peçenek, Oğuz (Uz) ve Kuman-Kıpçaklar kuzeybatıdan, Selçuklular ise doğudan Bizans İmparatorluğu’nu güç durumda bırakmaktaydılar. 1050’li yıllarda Peçenekler bir kez Edirne’yi kuşatma altına almış, lakin istediği kazanımları sağlayamamışlardır. Daha büyük kazançlar elde etmek için 1078 yılında Kuman-Kıpçak ve Peçenekler ortak bir şekilde Edirne’yi bir kez daha

⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 179.

kuşatmışlar ve Bizans İmparatorluğu'nun gözünü korkutmak istemişlerdir. Yıl 1087 olduğunda Silistre yakınlarında Bizans İmparatorluğu ve Peçenekler arasında büyük bir harp vuku bulmuştur. Bu muharebe esnasında o zaman Peçeneklerin başında bulunan Başbuğ Tatuş, Kuman-Kıpçaklardan tekrar yardım isteğinde bulunmuştur. Yaşanan meydan muharebesinde birleşen Peçenek ve Kıpçak kuvvetleri Bizans İmparatorluğu'nu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu galibiyet ile Kuman-Kıpçaklara Tuna yolu açılmış, Peçenekler Tuna kıyısındaki zengin otlakları ve Balkan coğrafyasını ele geçirmeye başlamışlardır⁸⁷. Bu bağlamda ilk aşamada rakip durumunda olan iki göçebe Türk boyu arasındaki etkileşimin kısa sürede ittifaka dönüştüğü anlaşılmaktadır.

1087 yılında Silistre yakınlarında yaşanan meydan muharebesiyle Bizans kuvvetleri yenilgiye uğratılmış ve önemli ganimetler elde edilmiştir. Savaştan elde edilen ganimetlerden hak ettiklerini elde edemediklerini düşünen Kuman-Kıpçaklar ile Peçenekler arasında bir süre sonra ihtilaf çıkmıştır. Bu ganimet paylaşımı meselesi, iki Türk boyunun arasının açılmasına, hatta aralarında bir düşmanlık oluşmasına ve iki topluluğun birbirleri ile mücadele içine girmesine neden olmuştur. Ayrıca Balkanlardaki zengin otlakları terk etmek istemeyen Kuman-Kıpçakların buraları kendi istekleri doğrultusunda kullanmaya başlamaları da mevcut sorunlara bir yenisini eklemiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi, doğudan Selçukluların, kuzeybatıdan Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi toplulukların ve hemen güney sahillerindeki Çaka Beyliği'nin, Bizans İmparatorluğu'nu üçlü bir Türk kıskacına aldığı görülmektedir. Bu dönem Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un batıdan Türklere karşı istediği yardımı alamaması, onu eski Bizans oyunlarına yönelmek zorunda bırakmıştır.

Peçenekler ve Kıpçaklar arasındaki sorunlar ganimet anlaşmazlığından çok Kuman-Kıpçakların Peçeneklere karşı Bizans tarafından kışkırtılmasıyla yükselmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun asırlarca uyguladığı gibi, yenemediği ve üstünlük sağlayamadığı düşmanlarına karşı “birbirine düşürme” politikası, iki kardeş Türk boyunun birbirine düşman olmasında etkili olmuştur.

⁸⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 175.

Bu dönemde İzmir Beyi olan Çaka, soydaşı olan Peçenek beyleriyle iletişime geçmeyi başarmış ve Peçenekler ile ittifak yaparak İstanbul'u kuşatma altına almayı teklif etmiştir. Tehlikenin farkına varan ve olaylar daha da büyümeden Türklerden kurtulmak isteyen Bizans İmparatoru I. Aleksios, iki topluluk arasına nifak tohumları ekme faaliyetlerine başlamıştır. Bu doğrultuda, Kuman-Kıpçak beyleri olan Bönek ve Tugor Han ile anlaşarak onları kendi yanına çekmeyi başarmıştır. Bizans devleti, Çaka Bey'in sahile yanaşmasını beklemek için Meriç Nehri kıyısına karargâh kuran Peçeneklerin üzerine Kuman-Kıpçakları saldırtmıştır⁸⁸. 40 bin süvariden oluşan Kıpçak ordusu Lebunium (Omur Bey mevkiinde) Peçenek ordusunu büyük bir hezimetle uğratmıştır⁸⁹. Bu savaş o kadar şiddetli olmuştur ki dönemin soylularından Anna Komnena bu olayı: "Sayıları hadsiz hesapsız bütün bir kavim tek bir günde imha edildi" sözleriyle ifade etmiştir⁹⁰.

Bizans İmparatorluğu ortaya çıkan Peçenek tehlikesinden Lebunium Savaşı neticesinde böylece kurtulmuş oldu. Bizans İmparatorluğu'nun birbirine düşürme politikasında ne kadar başarılı olduğunu Peçenek-Kıpçak mücadelesinden de anlamak mümkündür. Kıpçaklar karşısında alınan yenilginin getirdiği tahribat, Peçeneklerin Avrupa içlerine doğru kaymasında etkili olmuştur.

2.4.3. Kuman-Kıpçakların Ruslar ile Münasebetleri

Rus halkı, geçmişine bakıldığında çok eski tarihlerden beri Avrasya bozkırlarına yayılmış Hint-Avrupa halklarına mensup Slav kökenli bir topluluktur⁹¹. Rusların devlet yapılarını oluşturmaları da çok eski tarihlere dayanmaktadır. IX. yüzyıla gelindiğinde Varegler ya da Varyaglar olarak adlandırılan topluluğun siyasî birlikteliği sağlayabilmek için harekete geçtiği görülmektedir. Bu doğrultuda hareket ederek dağınık halde bulunan Slav boylarını birleştirdiler. Rurik adlı Vareg-Rus beyinin 862 yılında Hazarlara bağlı bir durumda Kiev'de siyasî bir yapı oluşturduğu bilinmektedir. Rurik'in ölümü üzerine ondan sonra

⁸⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 330-332.

⁸⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 158; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 214-227.

⁹⁰ Anna Komnena, *Alexiad: Malazgirt'in Sonrası - Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnena Dönemi'nin Tarihi*, çev. B. Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2021, s. 247-258.

⁹¹ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. D. Mızrak-E. Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s. 19

yerine oğlu Oleg geçmiştir. Oleg başa geçer geçmez Kiev’i ele geçirmiş ve Rusların tarih sahnesindeki ilk devletleri Kiev Knezliği olmuştur⁹².

Tarihsel sürece bakıldığında bölgedeki egemen güçlerden biri olan Hazarların Rus devletinin kuruluşunda ve gelişmesinde etkileri oldukça fazla olmuştur. Kiev knezliğinin aynı şekilde kuruluşunun ilk yıllarında komşusu olan göçebe Türk halklarından siyâsî, askerî ve yönetsel açıdan çok fazla etkilendiği görülmektedir.⁹³. Aslen diğer İskandinav halkları gibi Rusların da başlangıçta eski pagan inancı kabullendikleri görülmektedir. X. yüzyıla birlikte bu eski inancı bırakarak Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Rusların Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini seçmesinde o dönem Bizans ile kurdukları ilişkilerin payı büyüktür. Ortodoksluğu seçmeleriyle birlikte Ruslar yeni bir döneme girmişlerdir.

Kiev Rusya’sının özellikle Knez Svyatoslav zamanında farklı bir ideolojik anlayışa büründüğü görülür. Knez Svyatoslav yayılcı bir anlayışı benimsemiş ve genişleme amacıyla saldırılara başlamış, bu kapsamda Hazarlar ve Bulgarlara saldırmıştır. Göçler ile bölgeye gelen konargöçer Türk topluluklarıyla amansız bir mücadeleye girişmiştir. İlk dönem knezliklerinden itibaren Uzlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar gibi göçebe Türk topluluklarının Ruslara zor dönemler yaşattıkları görülmektedir.

Karadeniz’in kuzeyinde Kiev Knezliği’nden başka Galiç, Çernigov, Volın, Smolensk, Murom, Vişgorod, Lutsk, Pereyaslavı, Novgorod-Seversk, Polotsk, Turov, Tmutarakan ve Peremiş gibi farklı knezlikler kurulmuştu. Yine de aralarındaki en güçlüsü Kiev Knezliği idi. Kiev Knezliği’nin manevi bir önemi bulunmakta olduğundan tüm knezliklerin yegâne amacı burayı ele geçirmektir.

⁹² Asım Korkmaz, *Orta Çağ Avrupası’nın Güçlü Cengaverleri: Kuman-Kıpçaklar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 42.

⁹³ Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar*, s. 43.

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Rusya'daki ilk dönem knezlikleri siyasi birliktelikten çok uzaktılar. Tüm Rusya'yı kapsayacak merkezi bir yapı ve otoriter bir güç bulunmamaktaydı. Kendi içlerinde birbirleriyle sürekli savaş hâlindeydiler. Bazen ortak düşmanları olan göçebe Türk topluluklarına karşı birleştikleri görülse de siyasî bir birliktelik söz konusu değildi. Kuman-Kıpçaklar Rus knezliklerinin bu siyasi birliktelikten uzak parçalanmış yapılarından faydalanarak Moğolların bölgeye gelişlerine kadar hem Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara hâkim olmuşlar hem de Rusların Karadeniz'e inmelerine mâni olmuşlardır⁹⁴.

2.4.3.1. İlk Rus-Kıpçak İlişkisi

XI. yüzyılla birlikte Peçenekler ve Uzlardan geriye kalan kitlelerin de katılımıyla Kuman-Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyinde güçlenmeye başlamışlardır. Komşu oldukları Rus knezliklerinin kendi içlerindeki parçalanmış siyasî yapılarından faydalanmak için Ruslara karşı saldırılar başlatmışlardır. Rus knezliklerinin arasındaki kopukluk ve ayrılıklardan faydalanan Kuman-Kıpçaklar bu geniş bozkırlarda daha kolay yayılma imkânı bulmuşlardır. Kuman-Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyindeki Rus knezliklerine yaptıkları akınlarla Moğol istilâsına kadar bölgede hâkim olmuşlardır.

2.4.3.2. Kuman-Kıpçakların Rus Pereyaslavl Kneziyle Mücadelesi (Alta Irmağı Savaşı)

Rus vakayinamelerinde Kuman-Kıpçakların 1055 yılında Rus yurduna akınlarda bulunduğu yazmaktadır. Peçeneklerin ardından Rus topraklarına Uzların (Oğuzlar) da geldiği görülmektedir. Karadeniz'in kuzey kesimlerinde görülen bu Uz toplulukları Oğuz boylarının⁹⁵ batı kolunu oluşturmaktaydı. Rus prensliklerinin şark hududunda XI. Yüzyılın ilk yarısında, Peçeneklerle akraba oldukları düşünülen fakat onlardan daha güçlü düşmanlar ortaya çıkmıştır. Marquart'ın çalışmalarına kadar batı tarih kitaplarında da Uz'lar ile Bizans kaynaklarında bahsi geçen Komanoi'leri aynı anlamda kabul ettikleri görülmektedir. Batı kaynaklarında bunun kesin ayrımını sağlayacak belgenin olmayışı

⁹⁴ Çetin Damar, *Peçenekler ve Kıpçakların Bizans Devleti ile Olan İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 58.

⁹⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972, s. 60.

böyle bir yanlışlığa düşülmeye neden olmuştur. Marquart'ın ortaya koyduğu Urfalı Matheos kroniği ve Rus salnameleriyle bu yanlışlığı tek başına ortadan kaldırarak Torklar (Uz'lar) ile Komanoi (kuman-Kıpçaklar)'lerin farklı toplumlar olduklarına dair sorunları halletmiştir⁹⁶. Bunlar Torky, Torci adlarıyla zikredilmektedir⁹⁷. Rus müverrihler Oğuzları "Torky" ya da "Tork"⁹⁸ olarak zikretme yoluna giderken Bizans kaynaklarında ise "Uz" adıyla anılmışlardır. Ruslar Torklarla eskiden beri tanışıklık içerisindeydi. Zamanla güçlenen Tork kitlelerinin Rus yurduna gerçekleştirdikleri yağma akınları Rus knezliklerini rahatsız eder hale gelmiştir.1060 yılında Rus knezlikleri Torklar üzerine saldırıya geçmiş ve Torklar bu saldırıya karşı koyamayarak Tuna istikamatine doğru çekilmişlerdir⁹⁹. Rus yıllıklarında bu olay şu şekilde geçmektedir: *"Bu yıl İgor Yaroslaviç öldü. Yine aynı İzyaslav, Svyatoslav, Vsevolod ve Vselav kalabalık bir ordu toplayarak bazılarını atlarla bazılarını kayıklarla Torkların üzerine sefere gönderdiler. Bunu duyan Torklar korkarak geri dönüp kaçtılar. Sahilde Tanrı'nın gazabına uğrayarak kimileri açlıktan, kimileri soğuktan kimileri de hastalıktan kırılıp öldüler. Böylece Tanrı hristiyanları alçaklardan korudu"*.¹⁰⁰ Rus knezlikleri yaptıkları seferle kendileri için sorun teşkil eden Torklar karşısında başarılı olmuşlar ve Böylece Torkları ülkelerinden uzak tutmayı başarmışlardır. Lakin bu dönemde bu knezliğe akınlara başlayan Kuman-Kıpçaklar karşısında aynı başarıyı gösterememiştir. Karadeniz'in kuzeyinde her ne kadar Rus Kuman-Kıpçak barışı sağlandıysa da bu barış uzun ömürlü olmamış ve 1061 yılında Kuman-Kıpçaklar yine Pereyaslavl Knezliğine girerek onlara ağır bir yenilgi yaşatmışlardır. Bu hezimet Rus yıllıklarında şu şekilde anlatılmıştır: *"1061 yılında Kuman-Kıpçaklar ilk kez savaşmak için Rus yurduna geldiler Vsevolod onlara karşı çıktı 2 Şubat tarihinde şehirden çıktı ve iki millet arasında savaş yaşandı. Vsevolod'u yendiler ve savaştana sonra geri gittiler. İşte bu mundar Allahsız düşmanların Rus yurduna ilk gelişleri idi. Onların beyi İskal idi."*¹⁰¹

⁹⁶ Bela Kossanyi, "XI-XII. Asırlarda Uz'lar ve Koman'lar Tarihine Dair", *Belleten*, C.VIII, S. XXIX, (1944), s. 121.

⁹⁷ Bela Kossanyi, "XI-XII. Asırlarda Uz'lar ve Koman'lar Tarihine Dair", s. 120.

⁹⁸ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 65.

⁹⁹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 66.

¹⁰⁰ Muallâ Uydu Yücel, *9. Yüzyıl'dan 13. Yüzyıl'a İlk Rus Yıllıklarında Türkler: Hazar, Bulgar, Peçenek, Uz, Berendi, Karakalpaklı, Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2020, s. 233-234.

¹⁰¹ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 77.

Bu galibiyet üzerine Kuman-Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hâkimiyetlerini tesis etmek için uğraştılar. Kuman-Kıpçaklar yıl 1068 olduğunda bu sefer akınlarının yönünü Pereyeslavl Knezliği'ne çevirdiler. Bu sefer Kiev'e yakın Alta Irmağı üzerinde birleşik Rus birliklerine yine ağır bir şekilde yenilgi yaşattılar. Kuman-Kıpçakların bu galibiyet ile etki alanını daha genişleterek diğer knezliklere de akınlar yapma kararı aldıkları görülmektedir.

2.4.3.3. Karadeniz'in Kuzeyindeki Rus Şehirlerinin Kuman-Kıpçaklar Tarafından Yağmalanması

Kuman-Kıpçakların 1068 yılında Rus Knezlerine karşı aldıkları Alta Irmağı galibiyetiyle güçlerine güç kattıkları görülür. Bu zaferin neticesinde Karadeniz'in kuzeyinde yağma ve yayılma akınlarına başlamışlardır. Kuman-Kıpçaklar bu akınların sonucunda Rus şehirlerinin korkulu rüyası haline gelmişlerdir. Başlattıkları akınlar ile Rostovtsev, Neyatin (1077), Pereyeslavl (1078), Voin (1079) gibi bölgeleri de ele geçirdikleri görülmektedir¹⁰².

Akabinde Kuman-Kıpçakların, gerçekleştirdikleri akınlar ile Novgorod-Seversk (1080), Goroşin (1083) ve Pereyeslavl Knezliğinin Prilut şehrini ele geçirdikleri görülmektedir¹⁰³. Yaptıkları yağma akınlarının neticesinde Doğu Avrupa ve Batı Sibiry bozkırlarının tamamını içine alan bu bölge artık İslâm kaynaklarında bu tarihlerden itibaren "Deşt-i Kıpçak" ya da "Kıpçak Bozkırı" adıyla anılır olmuştur¹⁰⁴. Etki alanlarının genişlemesiyle birlikte Kuman-Kıpçakların "Deşt-i Kıpçak" adıyla tabir edilen bölgede caydırıcı bir güç haline geldikleri görülmektedir. Rus Knezlerinin de artık Asyalı bu atlı kavim karşısında uzlaşma yoluna gitmek zorunda kaldıkları görülür. Buna örnek vermek gerekirse meşhur Rus knezi Vladimir Monomah, çocuklarına bıraktığı *Nasihatler* adlı yazıda Kuman-Kıpçaklarla 19 kez barış yaptığını ve onlara çok sayıda hediye verdiğini

¹⁰² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 188.

¹⁰³ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 78.

¹⁰⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 189.

ifade etmiştir¹⁰⁵. Zira Kuman-Kıpçaklar isteklerinin yerine getirilmemesi halinde hemen Rus şehirlerini yağmalamaya başlamaktaydılar.

Hatta bu dönemde Rus knezleri, tahta çıkabilmek için dahi Kıpçaklardan yardım ister olmuştur. Gürcü Krallığı gibi Kıpçakların desteğini alabilmek için Rusların da akrabalık ilişkileri kurmaya çalıştıkları görülür. Kıpçak başbuğlarının kızları ile evlenerek, Kuman-Kıpçak tehlikesini önlemek onlardan yardım alabilmek istemişlerdir.

2.4.3.4. Kuman-Kıpçaklar ile Rus Knezlikleri Arasındaki Bozkır Savaşları (1090-1110)

Kuman-Kıpçaklar 1090 yılından itibaren Karadeniz'in kuzeyinde baskın bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Bu süre zarfında bölgedeki Rus knezliklerine kısa sürede otoritelerini kabul ettirdikleri görülmektedir. Zamanla Rus knezliklerinin iç işlerine dahi karışacak bir güce eriştikleri görülmektedir. 1092 yılında Kiev knezi, Kuman-Kıpçaklardan kaçan ve kendisine sığınan Torqları himayesine almış ve kendi sınırları içerisine kabul etmiştir. Bu durum haliyle Kıpçakların pek hoşuna gitmemiş ve Kiev Knezliğine karşı cephe almışlardır¹⁰⁶. Svyatopolk'un 1093 yılında başa geçmesiyle birlikte Kuman-Kıpçaklar ondan çeşitli hediyeler talep etmişlerdir. Lakin bu istekleri Svyatopolk tarafından kabul görmeyişi komşu iki topluluk arasında yeniden savaş ortamının oluşmasında etkili olmuştur. Kıpçakların o dönemki başbuğu Tugorkan, Kiev knezini ağır bir şekilde yenilgiye uğratmıştır. Bu muharebe tarihe Kanlı Selan Savaşı olarak geçmiş ve mücadelenin kazananı Kuman-Kıpçaklar olmuştur¹⁰⁷.

Bu savaş sonunda Kiev knezi, Kıpçak başbuğu Tugor Han'ın kızıyla evlenmiş ve akrabalık ilişkileri kurulmuştur. 1094 yılında da Çernigov knezi Oleg Svyatoslaviç de aynı şekilde Kuman-Kıpçak desteğini alabilmek için 1107 yılında Başbuğ Osoluk (Uzluk)'un kızıyla evlenmiştir. Onun da bu evlilik ve akrabalık yoluyla bir Kıpçak desteği

¹⁰⁵ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 78.

¹⁰⁶ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 79.

¹⁰⁷ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 79.

kazanmak istediği aşikârdır¹⁰⁸. Her ne kadar akrabalık ilişkileri kurulmak istenmiş olsa da Kıpçakların Rus topraklarındaki yağma faaliyetleri sürekli aralarının bozulmasında etkili olmuştur.

1095 yılında Kuman-Kıpçaklar ile Kiev Knezinin arası tekrar bozulmuş, bundaki temel sebep iki Kıpçak Başbuğunun öldürülmesi olmuştur. Bu olay Rus vakayinamelerinde de şu şekilde aktarılmıştır:

“Barış içinde Kiev şehri yakınlarına gelen iki Kuman Başbuğu İtler ve Kitan maiyetleri ile ayrı yerlerde kalmışlar ve tamamiyle emin olarak gecelemede iken, Knez Vladimir’in etrafındakiler bu iki Kuman elçisinin öldürülmesini teklif ediyorlar. Vladimir Monamah güya buna yanaşmak istemeyince yanındakiler: Kumanların verdikleri yeminleri tutmadıklarını, birçok masum Hristiyanın kanına girdikleri ve dolayısıyla bunların öldürülmesinin günah olmayacağını iddia edince Knez de buna muvafakat ediyor. Evvela Kitan ve maiyeti öldürülmüşler, sonra ertesi gün erkenden knezin bir adamı İtler’i knezin yanına davet ediyor; İtler de aklında hiç bir şey getirmeyerek davete icabet eder. Çağrılan eve gidince, kendisini kapatıyorlar ve ev sahibi ise evin damında bir delik açarak İtler’i ok ile kalbinden vuruyor sonra onun bütün maiyeti de orada öldürülüyor”¹⁰⁹.

Elçi olarak giden iki Kuman-Kıpçak beyinin Ruslar tarafından bu şekilde haince öldürülmüş olması Türkler tarafından kabul edilemez bir durumdu. Hemen toplanan Kuman-Kıpçak birlikleri Ruslar üzerine üç koldan saldırıya geçtiler. Başbuğ Benek Kiev’e, başbuğ Küre Pereyeslavl yakınlarındaki bir şehre, başbuğ Tugor Han ise Pereyeslavl şehrine akınlar yapmışlardır. Lakin 19 Temmuz 1096 günü gerçekleşen savaşta Kıpçaklar yenilmiş, başbuğ Tugor Han ve oğlu savaş esnasında öldürülmüştür¹¹⁰. Kısa sürede Kuman-Kıpçaklar toparlanmış ve 20 Temmuz 1096 tarihinde Başbuğ Küre önderliğinde Kiev Knezliği yakılıp yıkılmış ve yağmalanmıştır. Öyle ki Kuman-

¹⁰⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 183.

¹⁰⁹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 81.

¹¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 190.

Kıpçakların Rus knezlikleri topraklarına gerçekleştirdikleri yağma akınları artık Rusların canını sıkarak bir duruma gelmiştir. Bu nedenle Rus şehirlerinin etrafı surlarla çevrilmiş, etraflarına çukur ve hendekler kazılmıştır¹¹¹. Lakin bu tedbirler bile Kuman-Kıpçakların gerçekleştirdikleri yağma akınlarının önüne geçememiş ve onlara engel olamamıştır. Bu durum ile ilgili, dönemin bir vakayinamesinde Kiev Knezi Vladimir Monomach'ın şu sözleri geçmektedir: “Köylü tarlasına çıkıp tam sürmeye başlarken bir Kumanlı gelip okla onu vurur, atını alır, sonra köyüne giderek karısını, çocuklarını, varını yoğunu alır götürür”¹¹². Bu ifadelerde Kuman-Kıpçakların Rus topraklarında gerçekleştirdikleri yağma akınlarının Ruslar üzerindeki yıpratıcı etkileri açıkça görülmektedir.

2.4.3.5. Kiev Knezi Vladimir Monomach'ın Rus Siyasî Birliğini Sağlaması ve Kıpçaklara Karşı Rus Akınları

1097 yılında Monomach, Dolob Gölü yakınındaki Liyubec kasabasında tüm Rus knezlerini toplamaya çalışmış, onlar arasındaki sorunları çözerek hepsini Kuman-Kıpçaklara karşı örgütlemeyi amaçlamıştır¹¹³. İzlediği yol sayesinde Rus knezlikleri arasındaki sorunları sonlandırmış ve birlikteliği oluşturmuştur. Daha sonra 1103 yılında Kiev Knezi Vladimir Monomach etrafında toplanan Rus knezleri ani bir saldırı ile Kuman-Kıpçaklara karşı topyekûn taarruz etmişlerdir. Suteni Nehri yakınlarındaki bu ani saldırıya hazırlıksız yakalanan Kıpçaklar ağır kayıplar vererek yenilmişlerdir. Birçok Kıpçak başbuğu bu mücadele esnasında öldürülmüştür. Bu savaş sonucunda Kıpçakların hâkimiyetinde yaşayan Tork ve Peçenekler, Rus sınırına yerleştirilmiş ve Ruslarla Kıpçaklar arasında bir sınır bölgesi oluşturulmak istenmiştir.

Daha sonra 1107 yılında yine Kıpçak başbuğları Ruslar ile savaştıysa da yine sonuç Kuman-Kıpçaklar açısından hezimet olmuştur. Yaşanan bu savaş esnasında başbuğ Benek'in kardeşi hayatını kaybetmiştir¹¹⁴. Savaş sonunda imzalanan barış antlaşmasının ardından yine iki taraf arasındaki evlilik törenleri ile akrabalık bağı oluşturulmak

¹¹¹ Ahmet Gökbel, “Kıpçak/Kumanlar”, *Türkler*, C. II, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005, s. 736.

¹¹² Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 82.

¹¹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 190.

¹¹⁴ Gökbel, “Kıpçak/Kumanlar”, s. 736.

istenmiştir. Ama önceden olduğu gibi barış durumu yine uzun sürmemiştir. Kiev knezi Vladimir Monomach, yanındaki knezler ile Kıpçaklara karşı durmak bilmeyen saldırılara başlamıştır. 1109 yılında yine saldıran Ruslar bu sefer başbuğ Benek'i öldürmüşlerdir. 1111 yılındaki savaşta ise çok fazla ganimet ele geçiren Ruslar artık Kuman-Kıpçaklar karşısında güç kazanır hale gelmeye başlamışlardır. 1116 yılındaki savaşta Rusların sefer alanlarını daha da genişlettikleri, hatta çok sayıda esir ve ganimet elde ettikleri görülür. Bu dönemde Kıpçakların Ruslara karşı bu kadar hızlı güç kaybetmelerinde Tugor Han, Şaruhan ve Benek gibi başbuğları kaybetmeleri etkili olmuştur.

Bu dönemde artan Rus baskıları ve saldırıları nedeniyle Kuman-Kıpçaklar daha da güç duruma düşmüşlerdir. Bunun üzerine Şaruhan'ın oğlu olan ve onun yerine geçen başbuğ Atrak, Kuman-Kıpçakları toparlamaya karar vermiştir. Ayrıca bu zor dönemde Atrak'ın damadı olan Gürcü Kralı II. David, Kıpçaklara kendi ülkesine davette bulunmuştur. Davet üzerine başbuğ Atrak ve onun maiyetindeki kalabalık bir Kuman-Kıpçak topluluğu 1118 yılında Gürcü Krallığı'na doğru yola çıkmıştır¹¹⁵.

Bu dönemde Kuman-Kıpçaklar hem Gürcistan'ın siyasi anlamda güçlenmesini sağlamış hem de kendilerini toparlama imkânı bulmuşlardır. 1125 yılında Kiev Knezi Vladimir Monomach'ın ölümü üzerine bazı Kuman-Kıpçaklar yine eski yurtlarına döndüyseler de bunların bir kısmı yine Gürcistan ovalarında kalmaya devam etmişlerdir.

2.4.3.6. *Vladimir Monomach'ın Ölümü ve Yeniden Canlanan Kuman-Kıpçak - Rus Çekişmesi*

1125 yılında Kiev Knezi Vladimir Monomach'ın ölümü ile bir dönem duraksayan Kuman-Kıpçakların yeniden hareketlenmeye başladığı görülmektedir. Bu durumun oluşmasında Monomach'ın ölümünden sonra Rus knezliklerinin yine birbirleriyle iç çekişmelere girmeye başlamış olmaları etkili olmuştur. Bunun yanı sıra knezlikler ile akrabalık ilişkileri olduğu için bu dönem Kuman-Kıpçakların Rusların iç işlerine karışmaya

¹¹⁵ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 102-103.

başladıkları da görülmektedir. Özellikle Çernigov ve Kiev knezleri, eşlerinin Kuman-Kıpçak kökenli olması sayesinde diğer knezlere karşı avantaj sağlamak için birçok kez Kıpçaklardan yardım almışlardır. Buna örnek olarak Çernigov Knezliği'nin isteği doğrultusunda bir keresinde 8.000 kişilik bir Kıpçak kuvvetinin yardıma gittiğini söyleyebiliriz¹¹⁶.

Bu zamana kadar Kuman-Kıpçakların yağma akınları nedeniyle en çok zarar gören knezlikler, Pereyaslavl, Çernigov, Vyatiçler, Smolensk ve Novgorod-Seversk knezlikleri olmuştur. Durum artık öyle bir hal almıştır ki bahsi geçen bölgelerde insanların artık yaşamak istemeyerek Kuzey Rusya ve Suzdal bölgelerine doğru göç etme mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir¹¹⁷. 1170 yıllarına doğru Kıpçakların kendilerini toparlamaya başladıkları da görülmektedir. Bunda o dönem başlarında bulunan savaşçı ve yetenekli başbuğlar olan Konçak ve Kobyak'ın etkileri yadsınmaz.

1174 yılında yaptıkları akınlar Pereyaslavl Knezliği tarafından geri püskürtülmüş olsa da 1177 yılında Rostovtsev yakınlarında Rus güçlerine hezimet yaşatmışlardır. 1179 yılında Kuman-Kıpçak başbuğu Konçak Rus bozkırlarına yeniden girerek yağmacı akınlara başlamıştır¹¹⁸.

2.4.3.7. İgor Bölüğü Destanı

Novgorod-Seversk Knezi İgor Svyatoslav yanındaki knezleri de örgütleyerek Kuman-Kıpçaklara yeni bir akın yapmak istemekteydi. Amacı büyük bir galibiyetle dönüp diğer knezlere karşı kendi itibarını arttırmaktı. Bu nedenle Kuman-Kıpçaklar üzerine sefer kararı alındı¹¹⁹. Yanında onu destekleyenler ile birlikte 23 Nisan 1185'te harekete geçti.

¹¹⁶ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 84.

¹¹⁷ Gökbel, "Kıpçak/Kumanlar", s. 737.

¹¹⁸ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 86.

¹¹⁹ Martin Dimnik, *The Dynasty of Charnigov: 1146-1246*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, s. 167.

Knez İgor yanındaki birliklerle birlikte Doneç Nehri'ni aştıktan sonra güneye doğru ilerledi. Rusların öncü birliklerine Başbuğ Konçak, idaresindeki askerleriyle hemen saldırıya geçti. Lakin Kuman-Kıpçaklar burada bu öncü birliğe karşı taktiksel bir şekilde yenildi. Bundan cesaret alan Rus kuvvetleri tamamen Kuman-Kıpçakları bitirmek, son darbeyi indirmek için saldırılarını daha da şiddetlendirdi. Knez İgor birlikleri ile Aşağı Don bölgesine Kayalı Nehri'ne geldiğinde Kıpçaklar yeniden toplanmaya başlamış ve Knez İgor ve yanındaki askerlerinin etraflarını sarmışlardı. İgor bu beklenmedik durum karşısında daha sert bir şekilde saldırıyla Kıpçakların çemberini yarmak istediysede başarılı olamamıştır. Kuman-Kıpçaklar, ok atışları ile Rusları giderek zayıflatmış ve Kayalı Nehri'nin kıyısından çıkarmayı başarmıştır. Kuman-Kıpçak başbuğu Bonyak, çember içine alınmış, hareket edemeyen Rus ordusunu susuz bırakarak ordunun dağılmasını daha da hızlandırmak istemiştir. Bu taktiksel manevra ve saldırılar neticesinde Kuman-Kıpçaklara dayanamayan Rus kuvvetleri bozularak dağılmıştır. Bir kısım Rus askeri kaçmayı başarabilmiş ise de Knez İgor ve yanındaki Knezler yakalanmış ve esir edilmişlerdir. Bu zafer ile Başbuğ Konçak Rus knezliklerinden Kuman-Kıpçak halkının intikamını ağır bir şekilde almıştır¹²¹.

Bu savaşta Kıpçakların galibiyet almasında eski Türk savaş tekniklerinin de etkisi görmezden gelinemez. Başbuğ Konçak'ın öncü Rus kuvvetlerine karşı sahte ricat yapması ve daha sonra Kurt Kapanı (Turan) taktiğini uygulaması da bu seferde başarının gelmesinde büyük etkisi olmuştur. Ruslar bu yenilgiyi vakayinamelerinde şöyle anlatmışlardır:

“Böylece Kutsal Yeniden Diriliş Gününde Tanrı, Kayalı Nehri'nde öfkesini gönderdi. Sevincin yerine üzüntü, feryat, eğlencenin yerine acı verdi. İgor şöyle dedi: “Ben Tanrı'nın önünde günah çıkartıyorum çünkü Hristiyan topraklarında kan döküp pek çok insan öldürdüm. Hristiyanları korumadım. Pereyaslavl'ın yanındaki Gleb Şehri'ni kalkanla aldım ve o zaman masum ve suçsuz Hristiyanlara çok kötülük yaptım. Babayı akrabalarından, kardeşi kardeşten, arkadaşını arkadaştan, kadınları kız arkadaşlarından, kızları annelerinden, kızkardeşleri kızkardeşlerinden ayırarak esir aldım. Büyük bir acı oldu. Diriler ölümlere imrendiler, ölümler ise hayatta iken bu isteklerini çilekeşlerin kutsal ateşi aldıkları gibi aldıklarına sevindiler. İnsanların çoğu

¹²¹ Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 87-88.

yaralandılar, erkekler kılıçtan geçirildiler, kadınlar ise ırzına geçirilerek kirletildiler. Bunların hepsini ben yaptım. Ben bu dünyada yaşamaya layık değilim ve şimdi Tanrı'nın benden intikamını aldığını görüyorum” dedi ve şöyle devam etti: “Benim sevgili kardeşim, kardeşimin oğlu, oğlum, akıllı boyarlarım, cesaretli askerlerim sıralı alaylarım, atlarım ve o çok kıymetli askerlerim şimdi nerede, Tanrı bu günahlarım için beni sattı mı? Tanrı kanunsuzluğum ve kızgınlığım için bu felaketi başıma verdi. Tanrı haklı ve mahkemesi doğru. Benim dirilerle yaşamak hakkım doğru değil, şimdi başka çilekeşleri düşünüyorum da niçin onların hepsinin yerine ben cezalandırılmadım? Her şeyi yaratan Tanrı beni savaşın sonuna kadar canlı bırakma ama bunlar hepsi senin emrin. Biz esirlerine merhamet göster”¹²².

Bir yıl önce Ruslar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan Kuman-Kıpçakların çok kısa bir zaman da böyle bir galibiyetle Rus knezlerini esir edebilmiş olmaları Rusları şaşkına çevirmiştir. Böylece Ruslar Kuman-Kıpçakların kendileri için hala büyük bir tehdit olduklarını bir kez daha anlamış oldular. Bu galibiyet sonrasında Kuman-Kıpçaklar yeniden Rusları vergiye bağlamıştır. Esir düşen knezler Kuman-Kıpçak ülkesinde iyi bir şekilde muamele görmüştür.

Knez İgor esir düştüğünde şöyle dedi: *“Tanrım ben senin emrinle zafer kazanabilirdim kötülerin küstahlığı ve senin arzunla esir oldum. Benim için verdiğin her kötülüğü kabul etmek utanç verici . Bu utançla yaşamaya alıştım.”* Kuman-Kıpçaklar Knezin içindeki asker ruhunu görerek Knez İgor’u en iyi şekilde ağırlandırmış, ona tutsak muamelesi göstermemişlerdir¹²³. Esir olduğu yıllarda Kuman-Kıpçak ülkesinde Başbuğ Konçak’ın kızıyla evlenmiştir. Mualla Uydu Yücel’in aktarımıyla Rus yıllıklarına göre İgor istediğinde ava çıkar ve ona 5 tanesi soylu 20 Kıpçak genci refakat ederdi. Beş hizmetlisi, bir de kendisi için getirilmiş papaz vardı¹²⁴.

¹²² Muallâ Uydu Yücel “Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanının Yeri ve Önemi”, *Belleten*, C. LXX, S. 258 (2006), s. 523-560.

¹²³ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 550.

¹²⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 550.

Savaş esnasında esir düşen knezler, bizzat Kuman-Kıpçak başbuğları tarafından kendi obalarında misafir edilmiş, hiçbiri esir muamelesi görmemiştir. Savaşta yaralanan Knez İgor'a özel bir önem verilmiş ve onun ihtiyaçları için hizmetliler tahsis edilmiştir. İgor'un Kıpçak ülkesinden kaçışını sağlayan da bu hizmetlilerden biri olmuştur. Kuman-Kıpçak boylarından olan Lavor adlı hizmetli, Knezin niyetini anlayarak şahsına şöyle dedi: "seninle Rusya'ya gideceğim" Knez İgor bu teklifi önceleri kabul etmediyse de zamanla bu kaçma teklifini olumlu karşıladığı ve daha sonra kabul ettiği görülür¹²⁵. Lakin ne gündüz ne de gece kaçması mümkün değildi, sürekli bekçiler tarafından gözetleniyordu. O akşam kımız içen ve eğlenen Kuman-Kıpçak muhafızlarını hizmetli Lavor'un yardımıyla atlatarak sonunda ülkesine geri dönme şansı bulmuştur¹²⁶. Rus Yıllıkları bu durumu, İgor'un Kıpçak ülkesinde çektiği çileye ve esarete karşılık Tanrı'nın ona bir lütufda bulunarak kurtuluşuna müsaade ettiği şeklinde yazmıştır¹²⁷.

1185 yılında Kuman-Kıpçakların başta Knez İgor olmak üzere Rus knezliklerine karşı aldığı bu galibiyet, Rus tarihinde İgor Bölüğü Destanı olarak adlandırılmıştır. Kendileri destan olarak adlandırdıkları bu yenilgi Rus edebiyatının da ilk örneğini oluşturmuştur. Eserde Rus knezleri efsanevi kahramanlar olarak tasvir edilmiştir. Aslında İgor Alayı Destanı Kuman-Kıpçaklara ve diğer bozkırlı göçebe Türk boylarına karşı Rus halkının birleşmesini ve onlara karşı mücadele etmesini anlatan bir eser olarak görülebilir. Destanda Kuman-Kıpçak bozkır toplumunu, Tanrı'nın onlara verdiği bir ceza olarak dile getirmektedir¹²⁸.

İgor Bölüğü Destanı milli bir Rus edebiyatı ürünü olsa da İslam öncesi göçebe Türk tarihine ışık tutması bakımından Türk tarihi için de son derece önem arz etmektedir. Kuman-Kıpçaklar hakkında da bilgi veren eserde kotora (tartışma), koşçey (göçebe), kuren (çadır, kamp), tına (karanlık), koja (deri), volk (kurt), çayka (martı), şereşir (kılıç,

¹²⁵ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 553-554.

¹²⁶ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 554.

¹²⁷ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 88.

¹²⁸ L. N. Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s. 291.

mermi), hot (hanın hanımı) gibi¹²⁹ birçok Türkçe kelime geçmekte, bunun yanı sıra savaş tekniği ve madencilik alanında da Türklerin Ruslar üzerindeki tesirine yer verilmektedir. Bu bakımdan Rus tarihi için olduğu kadar Türk tarihi için de önemlidir. Türklerin erken dönemini anlatması bakımından önemli bir eser niteliği taşımaktadır.

2.4.3.8. XIII. Yüzyılda Kuman-Kıpçak - Rus İlişkileri

Kuman-Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyine ilk geldikleri günden itibaren Ruslar ile bitmek tükenmek bilmeyen bir çatışma içerisine girmişlerdir XIII. yüzyılla birlikte Kuman-Kıpçakların eski güçlerini artık kaybetmeye başladıkları görülmektedir. Bu durumun oluşmasında daha önce de bahsedildiği gibi Kuman-Kıpçakların Altaylardan Karpatlara kadar geniş bir alana yayılmış olmaları, kendi içlerinde oluşturamadıkları siyasi bütünlük ve boylar arasındaki mücadeleler gibi durumlar etkili olmuştur. Ayrıca bölgeye yerleşen Kuman-Kıpçakların, Ruslar ile zamanla akrabalık ilişkileri kurduğu da görülmektedir. Bu durum, düşman olan iki halkın bazı durumlarda yakınlaştığını ortaya koymaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bu güçlü iki halkın dışardan gelen ortak düşmanlara karşı ortak hareket ettikleri de görülmektedir. XIII. yüzyılda Karadeniz'in kuzey kıyılarını elinde tutan Kuman-Kıpçaklar için Suğdak önemli bir liman şehri idi. Kuman-Kıpçaklar bu şehre ticaret yapmak için gelenlerden önemli miktarda vergi almakta bu da Kıpçak ekonomisinin zenginleşmesi anlamına gelmekteydi. 1221 yılında Suğdak'ta bir Müslüman tacirin yağmalandığı ve baskıya uğradığını Selçuklu Devletine bildirmesi üzerine Kıpçak-Selçuklu arasında ki anlaşmazlıkların oluştuğu görülmektedir. Dönemin Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad, Emir Hüsameddin Çoban'ı bu sefer için görevlendirerek Kuman-Kıpçakların üzerine Suğdak'a yollamıştır. Kuman-Kıpçaklar ile Emir Hüsameddin Çoban arasında bir savaş yaşanmış¹³⁰ve savaş sırasında Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı Ruslardan yardım isteğinde bulunmuşlardır. Ruslar bir başka yeni Türk tehlikesi yaşanmaması için Kuman-Kıpçaklar ile ittifak oluşturmuşlardır. Bu iki eski düşman topluluk Ruslar ve Kıpçaklar ortak çıkarları doğrultusunda bir birliktelik oluşturmuş olsa da savaşın galibi Selçuklu Devleti olmuş, Suğdak şehrini ele geçirmiştir. Selçuklu Devletinin yaptığı Suğdak seferi, tarihsel açıdan Rusların ve

¹²⁹ Çiçek Efendiyeva, "Eski Rus İgor Destanı Adlı Eserdeki Eski Türk Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme", *Bilig*, S. 24 (2003), s. 46.

¹³⁰ Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkisi", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. XI, S. 2 (2009), s. 125.

Kuman-Kıpçakların siyasî çıkarları doğrultusunda ortak düşmanlarına karşı birleştikleri ilk savaş olması bakımından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu savaşla birlikte Rus Kuman-Kıpçak ilişkileri dönemin koşullarına göre şekillenmiştir. Rusların ve Kuman-Kıpçakların XIII. yüzyılda bir ikinci ittifakı da Moğol tehlikesi karşısında olmuştur. Yaklaşan büyük Moğol istilasına karşı Kalka Meydan Muharebesi'nde yine bir ittifak oluşturmuşlarsa da buda başarılı olmamış bu yenilgi ile Moğol akınları Avrupa içlerine kadar yayılmıştır.

Moğol ve Selçuklu tehlikeleri şunu göstermiştir ki 1185 yılında Ruslara karşı alınan zaferden sonra Ruslarla olan ilişkiler dönemin şartlarına göre şekillenmiştir. Her ne kadar bu iki millet en çok birbiri ile çatışmış olsa da dışardan gelen ortak düşmanlara karşı birlikte hareket etme yolunu seçmişlerdir.

2.4.4. Kuman-Kıpçakların Selçuklularla Münasebetleri

Kuman-Kıpçakların doğudan batıya doğru göçlerinin başlamasıyla Selçuklularla olan etkileşimleri de başlamış oldu. Kıpçak-Selçuklu ilişkileri gerek Hazar kıyılarıyla Kafkaslarda gerekse Karadeniz'in kuzeyinde yaşanmıştır. Her ne kadar ikisi de Türk kökenli olsalar da aralarındaki ilişki pek de güzel ve dostça olmamıştır. Öncelikli olarak bu durumun oluşmasında din algısı önemli bir yer tutar. Selçuklu Devleti'nin İslâm dinine mensup olması ve bu doğrultuda cihat ve gaza faaliyetlerinde bulunduğu görülmektedir. Ayrıca gayrimüslimlere karşı İslâm yurtlarını koruma görevini ve İslam ülkelerinin hamiliğini de üstlenen Selçuklu Devleti için Şamanist inançlara sahip Kuman-Kıpçaklar tehdit oluşturmaktaydılar. Bu durum Çağrı ve Tuğrul Beyler zamanında başlamıştır. Doğudan gelen gayrimüslimlerin İslâm yurtlarına kaymaması için aralarına set çekmişlerdir. Bu yüzden doğuda yaşanan bu göçler Anadolu'ya değil, daha çok Kafkaslardan Karadeniz'in kuzeyine, Balkanlara ve oradan Avrupa içlerine yönelmiştir. XI-XII. yüzyıllarda Selçuklu Türkleri için bu göç dalgası önemli bir sorun teşkil etmekte idi. Devletin doğu sınırları göçlerde bulunan gayrimüslim Türk göçerlerin tehdidi altında idi. Selçuklu hükümdarı Sultan Sancar yaptığı savunmadan Halife El-Müsterşid'e şu şekilde bahsetmiştir:

“Bütün İslam uç boyları kafirlere kapalıdır. Bu uğurda erzak, âlât ve yardım bol bol tahsis edilmiştir. Uç boyları için her yıl devletin hazinesinden çok miktarda mal sarf edilmektedir. Büyük hakan [Batı Kara-Hanlı Hükümdarı Mahmud, 1132-1141]’un kumandanları, emirlerinde, Mavareünnehir, Kaşgar, Târâz ve Harezm askerleri olduğu halde, Bulgar hududundan Sistan, Kâbul ve Zâbulistân, sayılması uzun süren diğer vilayet hudutlarına kadar her vilayette o mel’unların ve müşriklerin köklerinin kesilmesi için tayin edilmişlerdir ve kahredilmeleri için emir verilmiştir¹³¹.

Burada halife El-Müsterşîd’e anlatılan mel’un ve müşriklerin o dönemde henüz İslâmiyet’i kabul etmemiş Kuman-Kıpçakların olması yüksek ihtimaldir. Aynı şekilde Sultan Sancar’ın Harezm valisi Atsız’dan Cend ve Sığnak’ta Kıpçaklar üzerine sefere çıkmasını istemesi de, onun gayrimüslim Türk boylarına karşı hiç tolerans tanımadığını göstermektedir.

Selçuklular benimsemiş oldukları “Oğuzluk” anlayışı sebebiyle kendilerinden başka hiçbir Türk kavmine Selçuklu Devleti sınırları içerisinde yer vermemişlerdir. Yine aynı şekilde Doğu Türkistan’dan gelen Oğuz kabilelerine ikta araziler verilirken başka boylardaki Türk kavimlerine böyle bir şans tanınmamıştır. Sultan Alparslan 1065 yılında büyük bir orduyla Hazar Denizi ve Aral Gölü civarındaki Mankışlak bölgesine ulaşmıştır. Bu bölgeye sefere gidilmesinin bir sebebi de gayrimüslimlerle birleşen ve tüccarları yağmalayan Türkmenlerin üzerine gidilmesi gerekliliğidir. Bu Türkmenler, Hazar Denizi tarafında Kuman-Kıpçakların yanında bulunuyordu¹³². Burada yenilgiye uğratılan Kuman-Kıpçaklar ve Türkmenler savaş alanından kaçarak Mangışlak adındaki yarımadasına sığınmışlardır. Kışı o bölgede geçiren Alparslan “Cazığ” Kıpçak boyunun komutanı olan Kafşud’u da itaat altına almıştır.

¹³¹ Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s. 20.

¹³² Ahmet Taşağıl, “Mangışlak”, *DİA.*, C. XXVII (2003), s. 569-570.

Sultan Alparslan, Harizm'den veziri Nizâmülmülk'e gönderdiği mektupta gerçekleştirdiği fetihleri ve fesatçılık yapanların kökünü kazıdığını anlatmaktadır. Burada Selçukluların siyaseti her zamanki gibi olmuştur. Ticareti sekteye uğratan Türkmenler de olsa kesinlikle iltimas gösterilmediği, onlara karşı sıkı bir disiplin içinde olduğu görülmektedir. O. Turan'a göre Alparslan'ın bu seferi sonrasında bazı Türk kavimleri ve özellikle Kuman-Kıpçaklar Derbent Kapısı'nı geçerek daha güneye inmişlerdir¹³³. Çünkü bu sefer sonrasında artık Kuman-Kıpçaklar ile Selçuklular arasındaki münasebet Kafkasya bölgesinde, özellikle de Gürcistan üzerinde yaşanmaya başlamıştır.

1071 yılında Türk tarihi için bir dönüm noktası olan Malazgirt'te bu sefer Selçukluların karşısında Bizans ve onun paralı kuvvetleri bulunmaktaydı. Bizansın topladığı bu ordunun içinde ücretli asker olarak yer alan Bulgar, Rus, Alan, Hazar, Frank, Gürcü, Peçenek, Uz Türkleri de bulunmaktadır¹³⁴. Dönemin önemli tarihçilerinden Urfalı Mateos tarafından, savaşın en kritik anında Bizans ordusunun sağ ve sol kanatlarında bulunan Peçenek ve Uzların İmparator Romanos Diogenes'i bırakarak soydaşları Selçukluların saflarına geçtikleri nakledilmektedir. Lakin Mateos bu durumu aktarırken nedense o dönem çeşitli ordular da paralı askerlik yapan Kuman-Kıpçakların adına yer vermemektedir.¹³⁵ Buradan her ne kadar Bizans ile dönemsal yakın ilişkiler kuran Kıpçakların bu savaşta Bizansın saflarında yer almadığını görmekteyiz. Urfalı Mateos bu savaşta Kuman-Kıpçaklardan bahsetmediği gibi ermeni müellif Symbat ve El-Hüseynî¹³⁶ de Bizans ordusundaki çeşitli milletleri (Rum, Ermeni, Rus, Frank, Peçenek ve Uzları) saymış lakin Kuman-Kıpçakların isimlerinin bu anlatımlarda geçmediği görülmektedir.

Gürcülerin Selçuklular karşısında başarı elde edemeyeceğine kanaat getirmeleriyle iki soydaş/kardeş kavmi birbiriyle çarpıştırma yoluna gittikleri görülür. Esas Kuman Kıpçak

¹³³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014 s. 159.

¹³⁴ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamani*, C. III, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 33.

¹³⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara: TTK Yayınları, 1987, s. 143.

¹³⁶ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 33.

- Selçuklu ilişkisinin, Kuman-Kıpçakların Gürcü ordularında yer almaya başlamalarıyla birlikte zirve yaptığı görülmektedir. O dönem Gürcü Devleti'nin başında olan IV. David, kızıyla evli olduğu Atrak'ı ülkesine davet etmiştir. Kuman-Kıpçaklar önemli başbuğlarını Ruslarla yaptıkları savaşlarda kaybettikleri için büyük güç kaybetmiş durumdaydılar. 1118 tarihlerinde Gürcü ülkesine yoğun bir Kuman-Kıpçak göçü gerçekleşmiştir. IV. David ordusuna Kuman-Kıpçakları da ekleyerek gücüne güç katmış ve Selçuklular üzerine saldırıya geçmiştir. IV. David, 1110 yılında Gence'ye saldırdıysa da Sultan Muhammed Tapar onu püskürtmeyi başarmıştır.

Daha sonra Kral IV. David, Şirvan ve Aşorni gibi bölgelere de saldırmış, buralardaki Türkmen yerleşimlerini yağmalamış, önemli miktarda esir ve ganimet elde etmiştir.¹³⁷ Kuman-Kıpçakların Selçuklularla en yoğun ilişkileri Hristiyan Gürcüler sebebiyle olmuştur. Bu dönemde Hristiyan Gürcüler ile birlikte hareket eden Kıpçaklar, Müslüman Türkmenlere saldırılar düzenlemişlerdir. Gürcü kralı IV. David, 14 Ağustos 1122'de ordusundaki Kuman-Kıpçaklarla birlikte Tiflis'i ele geçirmiştir. Orada yaşayan Müslüman halka büyük eziyetler yapılmış ve şehir yağmalanmıştır¹³⁸. Selçukluların Gürcüler karşısında aldığı yenilgiler ve Tiflis'in kaybedilişi, Selçuklu Devleti'nin Kafkasya'daki otoritesini de sarsmıştır. Bu dönemde Müslüman halk, Gürcü Kralı IV. David'in gerçekleştirdiği sert yönetim sebebiyle büyük sıkıntılar çekmiştir.

Şirvan halkı yaşadıkları zorluklar nedeniyle Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan Mahmud'dan (1118-1131) yardım istemiştir. Bunun üzerine Sultan Mahmud Şirvan'a gitme kararı almıştır. Ani gelişen vahim hadiseler üzerine IV. David de bölge üzerine harekât düzenleme kararı almıştır. Sultan Mahmud'a yardım için gelen Atabeg Aksunguri, Gürcüler üzerine güçleri ile taarruz ettiyse de başarısız olarak sultanın yanına kaçmıştır. Sultan Mahmud da o gece karargâhını kaldırmış ve ülkesine dönmüştür¹³⁹. Brosset, o savaşta Gürcü kralının emrinde 50 bin Kuman-Kıpçak askerinin olduğunu dile

¹³⁷ *The Georgian Chronicle*, çev. R. Bedrosian, New York: Sources of the Armenian Tradition, 1991, s. 110; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 319-321.

¹³⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 324.

¹³⁹ *The Georgian Chronicle*, s. 114.

getirmektedir¹⁴⁰. Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud'un savaş yerinden bu ani dönüşünde yaşanan iç karışıklıkların büyük etkisi vardır. İbnü'l-Esir ise IV. David'in de böyle ani bir şekilde geri dönmesinde Kuman-Kıpçakların tesiri olduğunu dile getirmektedir. O akşam Kıpçakların kendi soydaşlarına karşı savaşmak istemediğini ve krala karşı ayaklandıklarını ifade etmektedir¹⁴¹.

Gürcü Krallığı ilkbaharda sefer için hazırlıklara girişmiş büyük bir ordu toplamaya başlamıştır. Gürcü kralının Kıpçaklarla olan ittifakından dolayı artan gücünden çekinen Irak Selçuklu hükümdarı II. Mahmud, Brosset'in ifadesine göre çeşitli zırh ve silahlar farklı türlerdeki nadir hayvanlar göndermek suretiyle IV. David ile dost olma yoluna gitmiştir. Irak Selçuklu hükümdarı II. Mahmud Kıpçak akınlarının durdurması için IV. David rica etmiştir. Kıpçaklar IV. David'e sundukları hizmete karşılık hem belirli bir ücret hem de hayvanları için geniş otlak alanları almaktaydılar. Böylece IV. David Kuman-Kıpçakları hem Hıristiyanlaştırıp asimile etmiş hem de soydaşlarına karşı düşman ederek daha büyük bir kazanç sağlamıştır. Selçuklulara karşı sınırları korumaları karşılığında verilecek yeni otlak alanlara Kuman-Kıpçak topluluklarının uygun bir şekilde yerleştirilmemeleri ve istedikleri yaşam şartlarının sağlanmaması Gürcüler ve Kuman-Kıpçaklar arasında önemli sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. IV. David'in verdiği sözleri yerine getirmemesi üzerine Kuman-Kıpçaklar birkaç sefer suikast denemesinde bulduysalar da başarılı olamamışlardır¹⁴².

Bu dönemde Gürcü ordusunun hacminin giderek gelişmesi Irak Selçuklularının zayıflamasında önemli rol oynamıştır. 1186 yılından sonra Gürcü ülkesine ve Kafkasya'ya ikinci bir Kıpçak göçü yaşanmıştır. Moğolların doğudan gelen istilâsı Harizm, İran, Azerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Kıpçak diyarlarına girmiştir. Moğollar Kıpçaklar için önemli bir şehir olan Suğdak'ı işgal edip (1223) var olan deniz ticaretinin işleyişini bozmuşlardır. Daha sonra Suğdak'taki güvensiz ortamda malları yağmalanıp zarar eden tüccarların Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'dan yardım

¹⁴⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 324.

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 487.

¹⁴² *The Georgian Chronicle*, s.117; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 335.

istememesi, Selçuklu sultanının buraya sefer kararı almasına neden olmuştur. Sultan I. Keykubad, seferin başına Kastamonu uç beyi Melikü'l-Ümera Hüsâmeddin Çoban'ı tayin etmiştir¹⁴³. Bu sefer Moğollar yurtlarına döndükten sonra olmuştur (1227). Çünkü Rus yıllıklarında 1223 yılında Moğolların geri döndükleri bildirilmektedir¹⁴⁴.

Selçuklular, Suğdak'a yönelik bu deniz aşırı seferinde Kuman-Kıpçaklarla ve o dönem menfaatleri doğrultusunda onlarla ittifak kuran Ruslarla savaşmışlar ve galip gelmişlerdir. Bu bölge ikinci Moğol istilasına kadar (1239) Selçuklu hakimiyetinde kalmıştır. Gürcüler, Selçuklular karşısında başarı sağlayamayınca Selçuklular ile Kuman-Kıpçakları birbirine kırdırma yoluna gitmişler ve bu sayede Kuman-Kıpçakların askerî gücü ile bağımsız bir devlet olabilmişlerdir. Kuman-Kıpçaklar, Selçukluları Kafkasya'da uzun yıllar uğraştırmışlardır.

2.4.5. Kuman-Kıpçakların Gürcülerle Münasebetleri

Kuman-Kıpçakların Kafkasya'ya gelişleri de Gürcü Kralı IV. David vesilesi ile olmuştur. Daha önce Karadeniz'in kuzeyinde hüküm süren Kuman-Kıpçaklar Ruslarla yoğun bir çatışma içerisindeydiler. Önceki dönemlerde başlarına geçen yetenekli başbuğları ile Rusları bastırmayı başarmışlardı. Lakin zamanla Kuman-Kıpçakların yağmalarından bıkan ve Vladimir Monomah'ın önderliğinde birleşen Rus knezlikleri Kuman-Kıpçakları geri püskürtmeye başlamışlardır. Öyle ki 1109, 1111, 1113 ve 1116 yıllarında Rus knezlikleri karşısında üstünlüğü kaybeden Kuman-Kıpçaklar savunmaya, Ruslar ise karşı saldırıya geçmişlerdir. Önemli başbuğlarını kaybeden ve sıkıntı içinde olan Kuman-Kıpçakların bu dönemde yardımına koşan Gürcüler olmuştur. Bu dönemde Selçuklu Devleti karşısında durabilmek ve Türk-İslâm baskısını azaltabilmek için arayış içinde olan IV. David, çareyi akrabalık ilişkileri kurduğu Kuman-Kıpçakları ülkesine davet etmekte bulmuştur (1118). Bu davet üzerine IV. David'in kayınpederi olan Atrak'ın

¹⁴³ İbni Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâiyye Fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, haz. Mürsel Öztürk, C. I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 325.

¹⁴⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 472.

maiyetindekilerle (bir rivayete göre 40 bin kişilik aile, diğer bir rivayete göre 300 bin kişilik büyük bir kitle) Gürcistan'a gitmiştir¹⁴⁵.

2.4.5.1. Gürcü Kralı IV. David'e Kadar Kuman-Kıpçak – Gürcü İlişkileri

Kuman-Kıpçakların Kral IV. David'in davetinden çok daha önceki tarihlerde Kafkasya coğrafyasında buldukları tarihsel veriler sayesinde görülmektedir. *Kartlis Chobreba*'ya göre Kıpçakların hakimiyet alanları Mtskheta, Samtskhe, ve Kaheti bölgelerini kapsamaktaydı¹⁴⁶. XII. yüzyılda Don ve Kuban bölgelerinde bulunan Kıpçak boyları Gürcülerle iletişime geçmiş ve güney Kafkasya'ya bu şekilde geçmişlerdir¹⁴⁷. 1090 ve 1110 yılları Kıpçakların güçlerinin zirve yaptığı yıllar olmuşsa da Kiev Knezi Vladimir Monamah'ın öncülüğünde birleşen Ruslar zamanla Kuman-Kıpçakları püskürtmeyi başarmışlardır

2.4.5.2. Kral IV. David'in Kuman-Kıpçakları Ülkesine Davet Etmesinin Nedenleri

IV. David başa geçtiğinde kısa sürede başarılı bir yönetim sergilemişse de istediklerini tam olarak gerçekleştiremiyordu. Selçuklular ile yapılan savaşlardan dolayı Gürcüler askerî gücünün büyük bir kısmını kaybetmiş durumdaydı. IV. David'in istediklerini başarabilmesi için askerî güce ihtiyacı vardı ve bu nedenle asker sayısının artırılması gerekiyordu. Bu yüzden orduya alınacak kişilerin ülke ekonomisine külfet olmaması için farklı etnik unsurlardan olması gerekmektedir.

Gürcü ordusu, IV. David dönemine kadar, krala bağlı derebeylerden gelen askerlerden oluşmaktaydı. Bu durum da Gürcü ordusunun disiplinden uzaklaşmasına ve feodal beylerin güçlerinin artmasına neden olmuştur. Kendi çıkarları doğrultusunda davranan feodal beyler güvenilmez durumdaydı. Bu yüzden IV. David bizzat krala bağlı düzenli bir ordu oluşturma kararı almıştır¹⁴⁸. Kurulacak ordu sadece kendisine bağlı olmalı ve

¹⁴⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 191.

¹⁴⁶ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 20-23.

¹⁴⁷ Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 56

¹⁴⁸ Nikoloz Berdzenişvili- Simon Canaşia (İvane Cavahişvilü), *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. H. Hayrioğlu, İstanbul: Sorun Yayınları, 2000, s. 142.

ülkedeki başka grupların tesiri altında olmamalıydı. Böyle bir ordu kralın emrinde düşmanlara karşı istendiği gibi kullanılabilirdi¹⁴⁹.

Çeşitli nedenlerden ötürü IV. David'in ordusu için aradığı en uygun insan gücü Kuman-Kıpçaklar olmuştur. Kuman-Kıpçakların bölgede uzun yıllardır var olmaları, savaştaki cesaretleri ve muharebede ki yetenekli oluşları tam da IV. David'in istediği özelliklerdi. Bu dönemde önemli başbuğlarını kaybetmiş ve Rusların saldırıları altında olan Kuman-Kıpçaklar için de IV. David'in daveti bulunmaz bir fırsat olmuştur.

2.4.5.3. Kartli Kralı IV. David'in Daveti ve Gürcü Devleti'nin Yükselişi

Kuman-Kıpçaklara karşı Kiev Knezi Vladimir Monomah önderliğinde birleşen Ruslar, kısa sürede önemli başarılar elde ettikleri ve Kuman-Kıpçaklar karşısında savunmadan saldırı pozisyonuna geçtikleri görülmektedir. Bu dönemde önemli liderlerini kaybeden ve zor zamanlar geçiren Kıpçaklar, Gürcü Kralı IV. David'in davetiyle Karadeniz'in kuzeyinden Gürcistan'a yoğun bir göç hareketi başlatmıştır. IV. David'in bu dönemde Kuman-Kıpçakları ülkesine çağırarak ülkesini güçlendirmek amacını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Selçuklu Sultanı Melihsah'ın 1092 yılında Bağdat'ta zehirlenerek ölmesi üzerine Selçuklularda iç karışıklıklar yaşanmaya başlamıştır. Bu durumu fırsat bilen IV. David, Kuman-Kıpçakları ülkesine çağırması ve kısa sürede ülkede siyasî birliği sağlamıştı. 16 yaşındayken tahta geçen IV. David'de Türklerin ve İslâm devletlerinin baskısına karşı koymak, Abhazya ve diğer Gürcü bölgelerini geri almak amacıyla işe koyulmuştur. 1110 yılında Kıpçak başbuğu Atrak¹⁵⁰'ın kızı Guranduth ile evlenerek Kuman-Kıpçaklarla akrabalık ilişkisi kurması, iki milleti daha da yakınlaştırmıştır. 1118 yılında davet etmesiyle Kuman-Kıpçakları ülkesine almıştır.

¹⁴⁹ Peter B. Golden, "Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia", *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe, Turks Khazars and Qipchaqs*, Cornwall: Routledge, 2003, s. 59.

¹⁵⁰ O. Turan "Atrak" adının Kaşgarlı Mahmud'un eserinde geçen ve "sarı renkli adam" manasına gelen Etrek kelimesinin farklı şekilde zikredilmiş hali olabileceğini ileri sürmüştür (Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 65)

Başbuğları Atrak önderliğinde Kuman-Kıpçaklar Gürcistan ve çevre bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Kuman-Kıpçaklar o dönem büyük bir nüfusla Gürcistan'a gelmiş ve bu bölgeye yerleşmişlerdir.¹⁵¹ Bunun yanında IV. David ülkesine gelen büyük Kuman-Kıpçak kitlesinden kendisi için 45 bin kişilik bir ordu oluşturmuştur. IV. David'in o dönem oluşturduğu ordunun nerdeyse 2/3'ünü Kuman-Kıpçaklar oluşturmaktaydı. Harp yeteneği yüksek ve askerî açıdan tecrübeli olan Kıpçak topluluğundan oluşan bu ordu Gürcü siyasî birliğinin sağlanmasında büyük bir rol oynamıştır. Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleştirilen Kuman-Kıpçaklar kendileri için rahat bir yaşam alanı elde etmiş, Gürcüler ise Türkler sayesinde siyasî bütünlüklerini sağlamışlar ve tarihlerindeki en güçlü dönemleri yaşamışlardır. Bu dönemde Gürcüler siyasî bakımdan hem güçlenmiş hem de sınırlarının ötesine akınlar yapabilecek potansiyele ve güce kavuşmuşlardır¹⁵².

IV. David Kuman-Kıpçaklardan oluşan güçlü ordularıyla Türk bölgelerine akınlar yapmaya (Şirvan, İrminiye, Azerbaycan) başlamıştır¹⁵³. Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmud b. Muhammed Gürcülerin adı geçen Türk yurtlarına saldırılarını sonlandırması için Artuklu Emir İlgazi'ye sefere çıkmasını buyurdu. 18 Ağustos 1121 tarihinde Emir İlgazi komutasındaki Selçuklular ile IV. David'in Gürcü-Kıpçak ordusu Tiflis yakınlarındaki Didgori adı verilen vadide karşı karşıya gelmişlerdir. Yaşanan savaşta Selçuklu birlikleri ağır bir yenilgi almış ve Artvin Ardanuç çevresi Gürcülerin eline geçmiştir. Gürcüler 1122 yılında da Tiflis'i ele geçirerek burayı başkent yapmışlardır¹⁵⁴.

Tiflis'in kaybedilişini İbnü'l-Esir şöyle aktarmıştır: “Hristiyan Kuman-Kıpçaklar Gürcülerle birlikte savaştı ve Tiflis Muhasarası 1222'ye kadar devam etti ve sonunda şehir cebren ele geçirildi”¹⁵⁵. IV. David Tiflis'i aldığı ilk başta şehirde büyük katliamlar yapmıştır¹⁵⁶. Daha sonra Müslümanlara iyi davranma yoluna gitmiştir. İbn

¹⁵¹ Giuli Allasania, “Gürcistan Kıpçakları”, C. II, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 734.

¹⁵² Mehmet Coğ, “Orta Çağda Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. X, S. 19 (2015), s. 61-62.

¹⁵³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, s. 200.

¹⁵⁴ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 269-270.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 109.

¹⁵⁶ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 269-270.

Vasıl, buna rağmen Müslümanların, rahat edemediği ve kafirlerden kurtulmak istediklerini dile getirmektedir¹⁵⁷. IV. David'in, Tiflis'i elde etmesi Gürcü ülkesini yeniden ayağa kaldırması ve başarılı bir yönetim sergilemesiyle "kurucu, inşa edici" manalarına gelen "Ağmaşenebeli" adıyla anılmaya başlamasını sağlamıştır¹⁵⁸. Kuman-Kıpçakların askerî alanda elde ettiği galibiyetler sayesinde IV. David'in prestiji de artmıştır. Bölgede var olan Hristiyan halklar Selçuklulara karşı artık Gürcülerin yanında saf tutar olmuşlar ve Doğu Hristiyanları için Gürcü Devleti artık doğudaki Bizans konumuna gelmiştir. Kuman-Kıpçakların Gürcistan'a yaptıkları göç ile Gürcü ülkesi güçlenmiş ve askerî alanda aldıkları galibiyetlerle kısa sürede zenginleşmeye başlamıştır. Önceden kendileri için "Abhaz Kralı" ya da "Kartli Kralı" gibi isimler kullanan Gürcü Kralları artık "Tanrı'nın inayeti ile Abhaz, Kartli Ran ve Someh'lerin Kralı Şirvanşah ve Şâhenşah" gibi unvanları kullanmaya başladıkları görülür.¹⁵⁹. Gürcü Krallığı Kıpçakların gelişiyile o zamana kadar ulaşamadıkları sınırlara ulaşmış ve IV. David'in ve desteğini aldığı Kuman-Kıpçak Türklerinin sayesinde artık Kafkaslarda daha güçlü bir Gürcistan haline gelmişlerdir.

2.4.5.4. IV. David'in Ölümünden Sonra III. Giorgi Döneminde Yaşanan Sorunlar

IV. David ile siyasî birliğini sağlayan ve kısa sürede güçlenerek akınlar yapmaya başlayan Gürcüler, IV. David'in 24 Ocak 1125 tarihindeki ani ölümü ile derinden sarsılmış, bundan sonra 50 yıl boyunca iç karışıklıklar ve kargaşa ile uğraşmışlardır. Kralın ani ölümü üzerine Gürcü Devleti'nin başına tekrar I. Demetre geçmiştir. Ancak bu hükümdar tahtta uzun süre kalmamış ve yerini törenle küçük oğlu III. Giorgi'ye bırakmıştır.

Gürcü ülkesinde bu ani taht değişiklikleri yaşanırken Irak Selçukluları da eski gücünü kaybetmiş ve iç karışıklıklar ile mücadele etmeye başlamıştır. Bu durumdan faydalanmak isteyen III. Giorgi'de harekete geçmiş ve sınırlarını Ağrı Dağı eteklerine kadar genişletmiştir. III. Giorgi, daha sonra Selçuklular ile Gürcüler arasında sürekli el değiştiren Ani şehrine yürümüş ve yaşanan savaş neticesinde burayı da ele geçirmiştir.

¹⁵⁷ İbn Vasıl, *Müferricü'l Kurûb Fi Ahbarî Benî Eyyûb*, C. IV, Kahire: Matbaa-yı Âmire, 1377/1957, s. 183.

¹⁵⁸ Mirza Bala, "Gürcistan", *İA*, C. IV (1964), s. 840-841.

¹⁵⁹ Bala, a.g.md., s. 840.

Ani şehrinde gerekli güvenliği sağladıktan sonra Gürcü kralı şehirden ayrılmıştır¹⁶⁰. Ani şehrini Gürcülerden tekrar geri alabilmek için Ahlatşahlı II. Sökmen, Erzurum hükümdarı İzzeddin Saltuk ve Fahreddin Devletşah, aralarında kurdukları ittifak ile 1161 yılında Ani şehrine harekât kararı almışlardır. Yol da onlara Artuklu yöneticisi Necmeddin Alp'in de katılmasıyla Gürcülere karşı büyük bir müttefik ordusu kurulmuş olacaktı. Müttefikler savaş meydanında Gürcü Kralı III. Giorgi'nin karşı saldırıları ve Necmeddin Alp'in savaş alanına ulaşamaması gibi türlü nedenlerden ötürü Gürcülere karşı büyük bir yenilgi almışlar, Gürcüler ise buradan kazandıkları cesaretle ertesi yıl Azerbaycan'ın Dovin şehrini de ele geçirmişlerdir. Hatta Azerbaycan Atabeyi İldeniz'den haraç isteyecek kadar ileri gitmişlerdir.

Gürcülerin İslâm beldelerinde yaşattıkları kaos, yıkım ve zararları sonlandırmak isteyen Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah, Atabey İldeniz, Ahlatşahlı II. Sökmen, Fahreddin Devletşah ve diğer bazı yöneticilerden oluşan bir müttefik kuvvetler ordusu ile Gürcülerin üzerine yürüme kararı almıştır. Toplanan müttefik ordusunun mevcut asker sayısı Kral III. Giorgi'yi korkutmaya ve isteklerinden vazgeçtiğini bildirmeye itmişse de onun bu tavrı, kararlı Selçuklu hükümdarı Sultan Arslan Şah tarafından kabul görmemiştir.

13 Temmuz 1163'te Lukri Kalesi önünde yaşanan muharebede III. Giorgi kaçarak canını zor kurtarmıştır¹⁶¹. Bu mağlubiyetin ardından Azerbaycan Atabeyi İldeniz, Ani şehrine giderek şehri geri almış ve burayı yeniden İslâm yurdu haline getirmiştir. Şehir daha sonra Emir Şeddâd ve Emir Şahinşah'a bırakılmıştır¹⁶². III. Giorgi döneminde Ruslar ani bir şekilde Volga Nehri'ni geçerek Sarı Ada'ya saldırmış ve ilerlemeye devam etmişlerdir. Kuman-Kıpçaklar da Derbend'i ele geçirerek Şabran Kalesi'ni almışlardır. Bu durumdan III. Giorgi rahatsız olmuş gelişen yeni durumlar karşısında kendisinden yardım isteğinde bulunan hem yeğeni hem de Şirvanşahların başı durumundaki Ağsartan'ın isteğini kabul etmiştir. III. Giorgi önce Rusları püskürtmüş, daha sonra Şabran şehrinden de Kuman-

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 228.

¹⁶¹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi (Horasan, Irak, Suriye ve Kirman Selçukluları)*, yay. haz. A. Öngül, İzmir: Akademik Kitapevi Yayınevi, 2000, s. 192.

¹⁶² M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars ve Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1118-1236)*, Ankara: San Matbası, 1982, s. 80.

Kıpçakları çıkarmıştır¹⁶³. 1174 yılında Gürcüler bir kez daha Ani şehrini hâkimiyet altına almışlardır.

Böyle bir durumun vuku bulması üzerine 1175 yılında Sultan Arslanşah, Atabey İldeniz, ve II. Sökmen, Diyarbakır, Azerbaycan ve Hemedan askerlerinin de içinde bulunduğu büyük bir askerî kuvvetle Gürcü toprakları üzerine yürüyüşe başlamıştır. Kurulan bu ikinci müttefik ordusu karşısında III. Giorgi yine kaçma yoluna gitmiştir¹⁶⁴. III. Giorgi dışta bu olaylarla uğraşırken içeride ise kendisine karşı farklı planlar yapılmakta idi. Ülkede başta Orbelian ailesi ve diğer derebeyleri de dâhil, daha rahat yönetebilecekleri bir kralın ülkenin başına geçmesini istiyorlardı. Bu gibi nedenlerden ötürü III. Giorgi'yi tahtan indirerek IV. David'in oğlu Demetre'yi başa geçirmeye çalıştılar. Bu durumdan haberi olan III. Giorgi Tiflis'e kaçarak burada önemli Kuman-Kıpçak başbuğlarından yardım isteğinde bulunmuştur. Gürcüler bu dönemde kendi içinde sorunlar yaşıyor olsa da Kuman-Kıpçaklar siyasî güçlerini ve ülke üzerindeki söz haklarını korumayı başarmışlardır. Ülkedeki eski güçlerini yeniden geri almak isteyen ve Bagratlı ailesinden olan IV. David'in oluşturduğu bu sistemi yıkmak isteyen derebeyler, Orbelian ailesinin liderliğinde ayaklanmaya başlamışlardır¹⁶⁵. Orbelian ailesi ve derebey aileleri, eski güçlerini yeniden kazanmak, yeniden ülkede söz sahibi olmak, krala siyasî ve askerî güç desteğinde bulunan Kuman-Kıpçakların ise ülke üzerindeki etkisini sonlandırmayı temel hedef haline getirmişlerdir. Orbelian ailesinin, desteğini aldığı bu derebeyler ile Bagratlı ailesinin hâkimiyetini sonlandırmayı istemiştir. 1177'de çıkan isyanda İvan Orbelian önderliğindeki 30 bin kişilik ordu, krala karşı harekete geçti¹⁶⁶. Kral III. Giorgi Kuman-Kıpçakların desteği ile 1177'de bu isyan girişimini sert bir şekilde bastırılmış ve İvan Orbelian öldürülmüştür. Bu isyanın Kuman-Kıpçakların işine geldiğini söyleyebiliriz. Bu isyan sonucunda III. Giorgi ülkede kendisine muhalif gördüğü herkesi görevinden uzaklaştırmış, yerine ise güvendiği kişileri getirmiştir. III. Giorgi, Kuman-Kıpçakların

¹⁶³ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü: Neşriyat Poliqrafia Matbası, 2006, s. 127.

¹⁶⁴ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, çev. A. Ateş, C. II, Ankara: TTK Yayınları, 1999, s. 285.

¹⁶⁵ Bala, a.g.md. s. 837-838; Alasania, a.g.e., s. 144-157.

¹⁶⁶ İbrahim Telloğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009, s. 90-92.

krala karşı gösterdikleri bu büyük yararlılıktan ötürü “Kubasar”¹⁶⁷ adlı beği ordunun başına getirmiş ve ülkenin başkomutanı tayin edilmiştir. Kırzıoğlu, hatta Kubasar için “*Kralın ölümüne kadarki son 7-8 yıl yılında Alphas-Kartvel-Meskh ülkelerinin tek ve kudretli komutanı, bu eşsiz kahraman ve dirayetli Kubasar Beğ olduğunu*” aktarmıştır
168.

Bu isyanın bastırılması ve Gürcü Devletinin yeniden toparlanması da Kıpçaklar sayesinde olmuştur. Kıpçak Türklerinin bu yararlı faaliyetleri onların değerlerinin bir kez daha anlaşılmasını sağlamıştır. III. Giorgi kendisinden sonra varis olarak atayabileceği bir erkek evladı olmaması nedeniyle varis olarak kızı Tamara’yı göstermiştir. Tamara anne tarafından Kıpçak kanı taşımaktadır. Bu dönemde ordunun başkomutanı Kuman-Kıpçak beyi Kubasar olmuştur. Bu gibi durumlara bakarak Gürcü ülkesinin yönetiminde Kuman-Kıpçakların geldikleri nokta daha iyi anlaşılmaktadır.

Laszlo Rasonyi ise Gürcü ülkesindeki Kıpçakların durumu hakkında “*Gürcistan’da XII. yüzyılda Kuman-Kıpçaklar etkindir. Gürcistan’ın bu parlak çağın büyük başbuğu Kıpçak Türki Kubasar’dır. Kraliçe Tamara’nın ise damarlarında Kıpçak kanı akmaktadır*”¹⁶⁹ demektedir. Yaşanan olaylara ve Rasonyi’nin söylemlerine bakarak III. Giorgi dönemiyle birlikte artık Kuman-Kıpçakların askerî olayların haricinde ülkenin iç siyasetinde ve yönetiminde de etkin olmaya başladıkları görülür.

2.4.5.5. Kraliçe Tamara Döneminde Kuman-Kıpçak Faaliyetleri

III. Giorgi kendisine karşı oluşturulan ve başını Orbelian ailesinin çektiği isyanı bertaraf ettikten sonra ülke tekrar normale dönmüştür. Krala ve oluşturulan yeni düzene karşı isyancı bir tavır takınan gelenekçi derebey ailelerinin yenilgiye uğratılmasında yine Kuman-Kıpçakların etkisi büyüktür. III. Giorgi’nin, kazandığı bu galibiyetin ertesinde

¹⁶⁷ Kırzıoğlu aslen “Kubasar” şeklinde ve kıpçakça olan bu ismin: “Kur/Kor-Basar” yani “ordu saflarını bozar” anlamlarına geldiğini ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 128-129.

¹⁶⁸ Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 130.

¹⁶⁹ Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, s. 414.

Kuman-Kıpçak beylerini devletin önemli mevkilerine, hatta başkomutanlık görevine dahi getirdiği görülmektedir. III. Giorgi, erkek varisi olmadığı için devlet ileri gelenlerinin onayı ve Kıpçak beylerinin desteği ile 1178 yılında kızı Tamara'yı varis ilan etmiştir. III. Giorgi, 1184 yılındaki ölümüne kadar ülkeyi kızı Tamara ile birlikte yönetmiştir. F. Kırzioğlu, Gürcü tahtına yeni geçen kraliçe Tamara'nın annesi Budurhan'ın Kıpçak kökenli bir prenses olduğunu ve bu yüzden Tamara'nın da damarlarında Kıpçak kanının aktığını ileri sürmektedir¹⁷⁰.

Kraliçe Tamara 1184 yılında krallığın başına geçtiğinde yine feodal beyler, devlet kademesinde önemli yerlere getirilen Gürcü olmayan görevlileri (Kuman-Kıpçakları) dinlemeyeceklerini ve görevlerinden alınmalarını talep etmişlerdir. Bu istek aslında başkomutan Kubasar içindi. Kraliçe Tamara, bu dönemde geçirdiği rahatsızlık ile eli ve ayakları işlevsiz hale gelen Kubasar'ı görevinden almak zorunda kalmış, lakin mülküne dokunmamıştır. Bu durum için Kırzioğlu, bu sadık ve yiğit emekdar için “artık bütün malını müsadere ediniz” diyenlere karşı kraliçenin Kubasar'a saygı gösterdiği ve vefat edene kadar Kubasar'dan şefkatini esirgemediğini ifade etmektedir¹⁷¹. Daha sonra başkomutanlık görevine Sargis Mkhargrdzeli'yi getirmiş ve Lori şehrini ona tımar olarak vermiştir. Bu gibi değişikliklerin yapılmasını sağlayınca için istediklerini artık yaptırabileceklerini düşünen Gürcü derebeylerinin Kraliçe Tamara'nın üzerinde tesirlerini arttırmaya çalıştıkları görülür. Kraliçe Tamara'nın bir varisi olmadığı için evlenmesi gerekliydi. Soylu lordlar kraliçe üzerinde daha etkili olabilmek için kendi güdülerinde yönetebilecekleri bir kral adayını bulma düşüncesindeydiler. Tamara bu dönemde Suzdal prensi Andrea'nın oğlu Yuri Bogolyubsky ile evlenmiş lakin evlilik uzun soluklu olmamıştır. Kaynaklarda, zevke düşkün, ayyaş ve ahlaksız bir kişi olarak anlatılan Yuri Bogolobskiy iki yıl sonra Kraliçe Tamara'dan ayrılmış ve Gürcü ülkesinden İstanbul'a gönderilmiştir¹⁷². Daha sonra Gürcü Krallığı'nın devamı için Kraliçe Tamara ikinci bir evlilik yaparak Oset kralının oğlu David Soslan ile evlenmiştir¹⁷³.

¹⁷⁰ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 131.

¹⁷¹ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar* s. 132.

¹⁷² Brosset, a.g.e., s. 366-371.

¹⁷³ Brosset, a.g.e., s. 374-375.

Kraliçe Tamara'nın atası IV. David döneminde ülkeye davet edilen Kuman-Kıpçaklar kısa sürede ülkede faydalı işler yaparak krallığın ihya olmasını sağlamışlardır. Her ne kadar Gürcü Krallığı'na Başbuğ Atrak önderliğinde büyük bir Kuman-Kıpçak kütlesi göçmüş ise de bir kısmını Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaya devam etmiştir. Karadenizin kuzey kesiminde yaşayan Kuman-Kıpçaklar Ruslara karşı mücadelelerini devam ettirmişlerdir. 1184 yılında Kuman-Kıpçaklar Knez İgor'a karşı büyük bir başarı elde etmiş ise de 1184 yılından itibaren Rusların tekrardan üstünlük kurmaya başlamasıyla birlikte Kuman-Kıpçaklar Kafkasya'ya ikinci büyük göçlerini gerçekleştirmişlerdir¹⁷⁴. Bu dönemde başbuğ Sevinç'in kardeşi Savalt liderliğinde kraliçe Tamara'nın ülkesine yoğun bir Kıpçak göçü yaşanmıştır. Yaşanan bu göçün de yine önceki göç kadar yüksek nüfuslu olduğu ileri sürülmektedir. F. Kırzioğlu, yaşanan bu göçte kraliçe Tamara'nın ülkesine 220 bin kişinin geldiğinden bahsetmektedir¹⁷⁵. İkinci göç dalgasıyla birlikte Gürcü toprakları adeta bir Kuman-Kıpçak yurduna dönüşmüştür. Yeni göç dalgası ile kraliçe Tamara dönemi, Gürcü Krallığı'nın tarihindeki en ihtişamlı dönem olmuştur. Yeni gelen Kuman-Kıpçak nüfusu nedeniyle yeni topraklar edinme ihtiyacı doğmuş, bu durum Kraliçe Tamara'nın dış siyasette yeniden yayılcı bir politika benimsemesinde etkili olmuştur.

Kraliçe Tamara döneminde Irak Selçukluları 1194 yılında son bulmuş, Azerbaycan atabeylerinin zayıflaması ve iç mücadelelerin yaşanması, Gürcü Krallığı'nın bu ortamda daha rahat ve hızlı bir şekilde yayılmasında etkili olmuştur. Bu dönemde öldürülen Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın varisi olmadığı için yeğeni Ebu Bekir başa geçmiştir. Lakin eski Atabey Pehlivan'ın oğlu Emîr-i Emîrân ise ona karşı gelerek isyan etmiş, fakat yenilmiştir. Ülkeden ayrılıp Şirvan'a giderek II. Ağsartan'la akrabalık kurmuş ve Atabey Ebu Bekir'e karşı isyan faaliyetlerine başlamış ise de tekrar yenilgiye uğratılmıştır. Emîr-i Emîrân ve II. Ağsartan, Atabey Ebu Bekir'e karşı bu sefer de Kraliçe Tamara ve eşi David Soslan'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. Desteğini almak için getirilen türlü hediyelere karşılık Kraliçe Tamara bu yardım isteğini geri çevirmemiş ve Kuman-

¹⁷⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 62-64.

¹⁷⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabegler Hükümeti (1268-1578)", *Bizim Ahıska*, C. IV, S. 10 (2008), s. 16.

Kıpçaklar, Alanlar, Sıgnaklar, Tarlular, Meskhler, Abhazlar, Suvanların ve birçok başka topluluğun üyelerinin de içinde olduğu büyük bir ordu oluşturmuştur¹⁷⁶.

2.4.5.6. Şankar Savaşı (1195)

Oluşturulan büyük ordu için kraliçe ve eşi bir süre dinlenip yola çıkma kararı almıştı. Ayrıca yanlarında II. Ağsartan ve Emîr-i Emîrân da vardı. Toplanan büyük orduya karşılık Azerbaycan atabeyi Ebu Bekir de büyük bir ordu oluşturmuş ve Nahcivan'dan Arran'a hareket etmiştir. İki taraf Şankor'da (Şemkür) karşılaşmıştır. İlk önce öncü birlikler arasında bir mücadele gerçekleşmiş, daha sonra iki tarafın ana unsurları karşılaşmıştır. Bölgenin zorlu ve dar yolları Gürcü ordusunun aleyhine olmuş, Gürcüler kısa sürede güçten düşmeye başlamışlardır. Başkomutan Zakaria, Msakurlar Şefi İvane ve Mkhargrdzeli'nin yetişmesi ile savaşın seyri değişmiş ve Gürcü Krallığı büyük bir galibiyet elde etmiştir. Bu savaşın neticesinde çok yüklü ganimetler kazanılmış ve Gence şehri yeniden alınmıştır¹⁷⁷. Yeni gelen Kuman-Kıpçak toplulukları ile elde edilen bu zafer neticesinde ülkenin prestiji artmış ve sınırları genişlemiştir. Şankar Savaşı'yla birlikte Gürcüler Yakın Doğu'daki en güçlü devlet haline gelmiş ve Kafkasya coğrafyasındaki otoritelerini daha da artırmışlardır.

Gürcülerin aldıkları bu zafer diğer Türk devletlerinin de dikkatlerini bu yöne çevirmelerine neden olmuştur. Doğudaki Gürcü tehlikesi ve batıdaki Haçlı tehlikeleri önlenmezse Türk ve İslâm yurtları için önemli sorunlar teşkil edebilirdi. Lakin bu dönemde Irak Selçuklularının yıkılışı, Ahlatşahların eski güçlerini kaybedişi ve Eyyübîlerin Gürcülere karşı herhangi bir eylemde bulunmayışı kısa sürede bölgede Gürcülerin güçlenmesinde ve yayılmacı bir politika takınmalarında etkili olmuştur.

¹⁷⁶ Brosset, a.g.e., s. 388; Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 134.

¹⁷⁷ Brosset, a.g.e., s. 391-394.

2.4.5.7. Pasinler Savaşı (27 Temmuz 1202)

Daha önce bahsedildiği gibi, Kafkasya’da Gürcülere karşı gelebilecek bir gücün olmaması, onların Türk-İslâm yörelerinde daha rahat yayılmasına imkân tanımıştır. Türkiye Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman Şah, Gürcü tehlikesine karşı önceden önlem alınmazsa Türk-İslâm beldelerinde ilerde sorun yaşanacağını farkına varmış ve bunun için harekete geçme kararı almıştır. Tarihçiler, Türkiye Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman Şah’ın Gürcülere karşı sefere çıkmasına sebep olarak birçok neden ileri sürmektedirler. Bunların içinde Doğu Anadolu’da ve Türk-İslâm yurtlarında Gürcü tehlikesinin ortaya çıkması¹⁷⁸, Süleyman Şah’ın yayılmacı bir politika gütmek istemesi¹⁷⁹, Türkiye Selçuklu’larının Kars’ı Gürcülere kaptırmak istememesi¹⁸⁰ ve Sultan Rükneddin Süleyman Şah’ın kalben Gürcistan’ı almak istemesi¹⁸¹ gibi nedenler sayılabilir.

Yukarıda değinilen çeşitli nedenlerden ötürü Rükneddin Süleyman Şah, Kraliçe Tamara’ya bir elçi göndererek onu İslâm’a davet etmiş; haçı kırmasını istemiştir. İslâm’ı kabul ederse onu eş olarak kabul edeceğini, aksi halde ülkesine gelip onu esir alacağını ve cariye yapacağını bildiren bir mektup göndermiştir¹⁸². Kraliçe Tamara mektup eline ulaştıktan sonra hemen ordusunu toplamaya başlamıştır. Cevabi mektubunda bu istekleri kabul etmediğini ve savaşa hazır olduğunu bildirmiştir¹⁸³.

F. Kırzioğlu, Gürcü ordusunun 100 bin kişinin üstünde bir sayıya sahip olduğunu ve Pasinler Savaşı’nda birleşik Gürcü ordularının içerisinde Kuman-Kıpçakların da olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁴. Kırzioğlu, Selçuklu ordusunun da sayısal olarak Gürcü ordusuna denk olduğunu ve 100 bin dolaylarında olduğunu dile getirmektedir¹⁸⁵. 1202 yılında Zakaria Mhargrdzel ile İvane ve Şalva kardeşlerin komutasındaki Gürcü ordusu

¹⁷⁸ Hüsamettin M. Karamanlı, “Gürcistan”, *DİA.*, C. XIV (1996), s. 313.

¹⁷⁹ Osman Turan, “Süleyman Şah II”, *İA.*, C. XI (1979), s. 226.

¹⁸⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.413.

¹⁸¹ Ünsi, *Ünsi’ nin Selçuk Şehnamesi*, çev. M. F. Uğur, Konya: Ülkü Basımevi, 1942, s. 24.

¹⁸² Bu mektupla ilgili detaylı bilgi için bk. Brosset, a.g.e., s. 406.

¹⁸³ Brosset, a.g.e., s. 406-407.

¹⁸⁴ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 140; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 143.

¹⁸⁵ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 140.

Pasinler'e vardığında Selçuklu ordusunun Bolortki mevkiinde olduğunu öğrenmiştir. Selçukluların henüz tam olarak hazır olmadığı kanaatine varan Kraliçe Tamara ani bir saldırı kararı almış ve ansızın saldırıya geçmiştir. Selçuklular saldırı karşısında toparlanamamış ve Gürcü Krallığı Pasinler'de önemli bir zafer kazanmıştır. Selçuklu bu savaşı kaybetmiş ise de Gürcü Krallığı da ağır kayıplar vermiş, bu yüzden geri çekilen Selçuklu ordusunu takip etme yoluna gitmemiştir¹⁸⁶. İbn Bibi bu hadiseye farklı bir şekilde yaklaşmış ve yenilgiyi sultanın çetredarının atının tökezlemesi ve düşmesine bağlamıştır. Ona göre böylece sultanı göremeyen ordu, sultana bir şey oldu düşüncesine kapılarak düzen ve disiplinlerini kaybetmiş ve yenilgi bu sebeple yaşanmıştır¹⁸⁷.

Gürcü Krallığı'nın Türkiye Selçuklularına karşı kazandığı bu zaferle Gürcüler, Kafkaslardaki en güçlü devletlerden biri haline gelmiş ve Ermeni sınırlarını güvence altına almışlardır. 1202 yılıyla birlikte Selçuklulara karşı üstünlük sağlayan Kraliçe Tamara, Doğu Anadolu'yu da ele geçirmek için faaliyetlerini hızlandırmıştır. 1205 yılında Kuman-Kıpçakların da içinde bulunduğu Gürcü birleşik orduları ile başlattığı akımlarla Kars şehrini de hâkimiyet altına almıştır. Kraliçe Tamara döneminde Gürcülerin Selçuklu Türklerine karşı bariz bir üstünlüğü olduğu görülmektedir. Kıpçak kanı taşıyan bu kraliçe, oluşturduğu Kuman-Kıpçak orduları ile Gürcü Krallığı'nı Kafkasya'da söz sahibi bir noktaya getirmiştir. Kraliçe Tamara döneminde yaşanan ekonomik ve askerî başarılarının yanı sıra Gürcüler içerisinde millî bilincin de oluşmaya başladığı görülmektedir¹⁸⁸.

2.4.5.8. *Giorgi Laşa Dönemi Kuman-Kıpçak İlişkileri*

Kraliçe Tamara ve eşi David Soslan tarafından yönetilen Gürcü Krallığı, Kuman-Kıpçakların da yardımlarıyla tarihinin altın çağlarını yaşamıştır. Özellikle Kafkasya'da Selçuklulara karşı kazandıkları zaferlerle önemli bir güç haline gelmişlerdir. 1207 yılında David Soslan'ın ani bir şekilde ölümü Gürcü yurdunu derin bir kedere boğmuştur. Kraliçe

¹⁸⁶ Brosset, a.g.e., s. 408-409.

¹⁸⁷ İbn Bibi, a.g.e., C. I, s. 94-95.

¹⁸⁸ Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. XI, S. 1 (2009), s. 80.

Tamara, eşinin ölümü üzerine kendisinden sonra vâliht olarak oğlu Giorgi Laşa'yı ilan etmiş ve ölene kadar ülkeyi oğluyla birlikte yönetmiştir. Kraliçe Tamara, Kuman-Kıpçaklardan aldığı güçle kesin bir şekilde ülkede dirlik ve düzeni kurmuş, ülkedeki tüm derebeylere ve hâkimiyeti altındaki yerlere gücünü kabul ettirmiştir. Kraliçe Tamara'nın 1213 yılındaki ölümüyle Gürcü Krallığı'ndaki tek egemen güç Giorgi Laşa olmuştur¹⁸⁹. Kraliçe Tamara, oğlu Giorgi Laşa'ya deyim yerindeyse düzeni kurulu, güçlü bir krallık bırakmıştır. Giorgi Laşa bu durumun getirdiği rehavete kapılmış, zamanını eğlence ile geçirmeye başlamıştır¹⁹⁰. Kralın bu durumundan faydalanmak isteyen Gence halkı bir kez isyan girişiminde bulunmuş ise de başarılı olamamıştır. Gence önlerinde yaşanan savaşta Giorgi Laşa tekrar Gence şehrini vergiye bağlamıştır.

Giorgi Laşa döneminde yaşanan en önemli gelişmelerden birisi de aynı Kuman-Kıpçaklar gibi savaşçı, atlı bir kavim olan Moğolların bölgede görülmeye başlamasıdır. Kuman-Kıpçaklar gibi göçebe bir topluluk olan Moğollar Kafkasya'ya gelerek bölgedeki dengeleri kökünden değiştirmişlerdir. Asya içlerinden koparak gelen bu savaşçı halk Avrupa içlerine kadar akınlar düzenlemiş ve o dönem birçok devletin yıkılmasında etkili olmuştur.

Gürcüler gelişen Moğol tehlikesine karşı Ermenilerden yardım almış ve 1221 yılında Birleşik Ermeni-Gürcü orduları Hunân vadisinde Guran Nehri civarında Moğollar ile karşılaşmışsa da Giorgi Laşa ve başkomutan Atabek İvane mağlup olmuştur¹⁹¹.

1223 yılında birleşik Rus-Kıpçak ordularının Kalka Savaşı'nda Moğollar tarafından yenilgiye uğratılması ile Kafkasya'da Moğol hakimiyeti daha da artmıştır¹⁹². Moğollara karşı yenilgilerin artışı ve Moğolların baskısı sebebiyle Kuman-Kıpçaklar tarafından Avrupa içlerine doğru yeni bir göç dalgası oluşmuştur. Gürcü Krallığı'nın zayıflamasını

¹⁸⁹ Metrevelli, *Golden Age*, s. 155, 206.

¹⁹⁰ Brosset, a.g.e., s. 155,200.

¹⁹¹ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 143.

¹⁹² Kalka Savaşı hakkında detaylı bilgi için bk. İlyas Kemaloğlu, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003, s. 18.

fırsat bilen Celâleddin Harezşah, 1226 yılında Tiflis'e girerek Gürcü Krallığı'nı sonlandırmıştır¹⁹³. Her ne kadar Gürcü Krallığı ortadan kalkmış ise de Kuman-Kıpçakların Gürcü yurdunda kalan son varlıklarının XIV. yüzyıl başlarında yaşanan taht kavgaları ile son bulduğu görülmektedir¹⁹⁴. Gürcistan'da Kuman-Kıpçak varlığının 1595 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 1595 yılına ait geçen 500 Türkçe kişi adı ağırlıklı olarak Kuman-Kıpçak menşelidir. Ayrıca *Defter-i Mufasssal-ı Livâ-ı Ahıska*'da Kubasar ve Atrak gibi önemli tarihi şahsiyetlerin de isimlerinin geçmesi de son derece şaşırtıcı bir detaydır. Bu durum her ne kadar aradan uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen bölge de halen Kuman-Kıpçakların kültürel varlığının devam ettiğini göstermektedir¹⁹⁵.

2.4.6. Kuman-Kıpçakların Hârizşahlar ile Münasebetleri

Hârizşahlar 1097-1231 yılları arasında Aral Gölü'nün güneyine doğru uzanan Harizm ve İran bölgesinde hüküm süren, Müslüman bir Türk hanedandır. Harizm coğrafyası sınır olarak güneyde Horasana, kuzeyde Türk ülkeleri, doğu da ise Mâveraünnehir ile çevrilidir. Farsça "hâr" ve "rizm" kelimelerinin birleşiminden meydana gelen "Hârizm" kelime anlamı olarak "bir yere sapmak, meyletmek" manalarına gelmektedir. Ayrıca bu kelimenin Farsçadaki "hûrşîd" (güneş) ve "hurdan" (yemek) kelimelerinin birleşiminden türetildiği, ya da "Harrilerin ülkesi" manasına geldiği gibi çeşitli fikirlerin ileri sürüldüğü görülmektedir¹⁹⁶.

İslâm öncesi dönemlerden beri Hârizm bölgesinde hakimiyeti elinde tutan bölgenin vali ve sultanları için genel olarak "Harizmşah" tabiri kullanılmıştır. Geniş bir coğrafya da hüküm süren bu devletten önce yine aynı coğrafyada bu isimle egemenlik kurmuş üç farklı hanedan vardır. Bunların isimleri ise Arifoğulları, Me'mûnîler ve Altuntaş oğullarıdır.

¹⁹³ Alaaddin Atamelik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 362-363.

¹⁹⁴ Ahincanov, a.g.e., s. 134.

¹⁹⁵ Sinan Uygur, "1595 Tarihli Defter-i Mufasssal-ı Livâ-ı Ahıska'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine", *Vakanivüs - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II (2017), s. 600, 625, 629.

¹⁹⁶ Abdülkerim Özaydın, "Harizm", *DİA*, C. XVI (1997), s. 217.

Hârizmşah Hanedanının oluşumunda Selçuklu Devleti sultanı Berkyaruk dönemindeki taht kavgalarının önemli payı vardır. Berkyaruk bu coğrafyada üstüne düşen vazifeleri başarıyla yerine getiren Taştdâr Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i Hârizm valisi tayin etmiştir. Böylece "Anuş Teginoğulları" da denen Hârizmşahlar hanedanı Hârizm bölgesini yönetmeye başlamışlardır. Bu yüzden Hârizmşahlar Devleti'nin siyasî varlığı genel itibari 1097 ile başlatılır.

Kıpçakların Hârizmşahlar ile aralarındaki ilişki en yoğun şekilde XII. yüzyılda yaşandığı görülmektedir. Hârizmşahların önemli idarecilerinden biri olan Alâeddin Tekiş devri genel olarak ülkedeki iç sorunlarla mücadele ile geçmiş ve bu meseleler devletin hızlı şekilde ilerlemesine engel olmuştur. Tekiş uzun yıllar kardeşi Sultansah Mahmud ile taht mücadelesi içerisinde bulunmuştur. Ayrıca Tekiş döneminde ülkede Sır Derya'nın kuzey doğusundaki Kimek, Kanglı, Yimek ve Uran kabilelerinin oluşturduğu Kuman-Kıpçak topluluklarının varlıkları da görülmektedir. Tekiş döneminde siyasî olarak zayıflayan Kuman-Kıpçakların bu ülkeye gelişleri ile Hârizmşahların, Kuman-Kıpçakların nüfuslarından birçok yönden faydalanma yoluna gittiklerini de açıkça göstermektedir¹⁹⁷.

Cend şehri önceden beri Müslüman Türk dünyası için önem arz eden bir yer olmuştur. Selçuklular döneminde bu şehir Müslüman ve gayrimüslim Türk halkları arasındaki bir tampon bölge olarak görülmüştür. Bu tampon bölge her daim korunmaya çalışılmış ve gayrimüslim Türklerin saldırıları bu şekilde durdurulmaya, kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Tekiş, Ocak 1181'de Gur Hükümdarı Gıyaseddine'e yolladığı mektupta Kıpçaklar için sefer hazırlığına başlanması gerektiğini bildirmiştir. Lakin Mayıs 1181'de seferin rotası değişmiş ve yeni hedef Karahitaylar olmuştur. Ayrıca bu sefer için Kuman-Kıpçak kabilelerinden bir grup olan Uran'ların lideri Alp-Kara bu sefer için Harizmşah Tekiş'e bağlılığını sunmuş ve yanındaki kalabalık grupla Tekiş'in emrinde görev yapmak için

¹⁹⁷ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1956, s. 877.

gelmiştir¹⁹⁸. Hârizmşahlara bağlılık bildirmek ve iyi niyetlerini göstermek için gelen Kuman-Kıpçak grubu ve Harizmşahlardan oluşan ordu ile Karahitaylar üzerine sefere çıkılmıştır. Bu sefer neticesinde Barçınlig-kent, Sığnak şehirlerini ve bunun yanında Karahitayların elinde bulundurduğu topraklar da alınmış oldu¹⁹⁹. Karahitaylara yapılan sefere yardımlarda bulunan Kıpçak beyi Alp-Kara, Müslüman olmamasına rağmen “Razzakahu Allah İze’l-İslâm” adıyla zikredilmiştir. Hârizmşahların gerçekleştirdikleri bu esnasında sefer Kıpçak beyi Alp-Kara’nın Müslüman olmadığı halde Karahitaylar üzerine yaptığı bu seferde onlara yardımcı olması da dikkat çeken ayrı bir nokta olmuştur²⁰⁰.

Her ne kadar Tekiş’in Uran Kıpçaklarının lideri Alp-Kara ile arası iyi olsa da doğudaki bazı Kıpçak komutanları ile anlaşamadığı görülmektedir. Tekiş’in 1195 yılında Kıpçak komutanı Katır Buğu ile karşı karşıya geldiği görülmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda da yaşandığı gibi Harizm ordusunda bulunan Kıpçak kökenli Uran Kıpçakları savaşın ortasında saf değiştirmişler, kendi soydaşlarına karşı bir tutum içerisine girmeyi ve cenkte bulunmayı reddetmişlerdir. Hârizm ordusu aniden vuku bulan bu durum karşısında ne yapacağını şaşırılmış ve ordunun düzeni bozulmuştur. Uran Kıpçaklarının bu ani ve beklenmedik faaliyeti Harizmşahların savaşı kaybetmesinde etkili olmuştur. Tekiş ordunun aldığı bu hezimetin öcünü almak için 1198 yılında yeniden ordusunu toplayıp yanına oğlu Kutbüddin Muhammed’i de alarak Sirderya’ya doğru yola çıkmıştır. Başta Kuman-Kıpçak beyi Katır Bugu esir alınmış ve kıpçaklar büyük bir darbe almışlardır.

Kuman-Kıpçaklar Gürcüler ile yaşadıkları çatışmaları akrabalık ilişkileri kurarak sonlandırmıştır. Hârizmşah Devletiyle de sağlanmak istenen barış için yine bu tarz bir yol izlenmiştir. Özellikle Tekiş’in bir Kıpçak kızı olan Terken Hatun ile evlenmesi, Kartvel Kralı IV. David dönemindeki gibi büyük Kuman-Kıpçak kitlelerinin Hârizmşah ülkesine akın etmesine neden olmuştur.

¹⁹⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981, s. 423-424.

¹⁹⁹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 94.

²⁰⁰ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s. 94.

Askerî yapıya sahip bir toplum olan Kuman-Kıpçaklar Harizmşah Devleti'nde de yüksek görevlere gelmişlerdir. Kıpçak Türkleri Tekiş döneminde Hârizmşah ülkesinde önemli bir güç haline gelmişlerdir. Zamanla kazandıkları gücün de etkisiyle ülke yönetiminde bulunan idareciler için sorun oluşturmaya ve yönetimde zafiyetlere neden olmaya başladıkları görülmektedir. Tekiş'in ölümünden sonra Hârizmşah ordusunun çoğunluğunu oluşturan Kuman-Kıpçaklar savaşlardaki kudretlerini korumaya devam etmişlerdir. Bu durumun oluşmasında Tekiş'ten sonra devlet idaresinde ve orduda kendine önemli güç elde eden Terken Hatun'un etkisi oldukça fazladır.

Tekiş'in kendisinden sonra ülkenin başına geçen oğlu Hârizmşah Muhammed'in de önemli başarılar elde etmesinde babasının oluşturduğu sistem ve güçlü ordunun etkisi son derece fazladır. Muhammed Hârizmşah gerçekleştirdiği akınlarla diğer İslâm beldelerini de kendisine bağlamış ve böylece büyük bir İslâm imparatorluğu oluşturmuştur. Muhammed Hârizmşah'ın Çin'i ele geçirip Anadolu ve Mısır'ı da alarak "en büyük sultan" olma arzusunda olduğu bilinmektedir. Muhammed Hârizmşah ardından 1215 yılından itibaren ülke yönetiminde Celâleddin Hârizmşah'ın etkili olmaya başladığı görülmektedir. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de idare ve askerî anlamda Kuman-Kıpçak tesirinin devam ettiği inkâr edilemez bir gerçektir.

2.4.7. Kuman-Kıpçakların Moğollarla Münasebetleri

Daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Kıpçakların Kafkasya coğrafyasına gelerek bu bölgeye egemen oluşlarında Rus knezliklerinin etkisi son derece büyük olmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde ki topraklarda Ruslara karşı üstünlüklerini kaybetmeye başlamaları, Kıpçaklar için yeni bir başlangıcın ilk kıvılcımını oluşturmuştur. Yine Kafkasya coğrafyasında güçlenmek ve hâkimiyet kurmak isteyen Gürcü kralı IV. David'in Kuman-Kıpçakları ülkesine davet etmesi, zor durumda olan Kuman-Kıpçaklar için bulunmaz bir fırsat olmuştur. Gerek doğu halklarının, gerek İslâm coğrafyalarının, gerekse Rus ülkesinin ve Avrupa'nın da etkileneceği Moğol rüzgarından Kuman-Kıpçaklar da kendilerine düşen payı almakta gecikmemişlerdir. Doğuda küçük bir kabile beyi iken tüm Moğol kabilelerini etrafında toplayan ve kısa sürede Çin üzerine sefere

çıkabilecek güce erişen Cengiz Han daha sonra gözünü batıya dikmiştir. Kuman-Kıpçaklarla ilk karşılaşmaları da Cengiz Han'ın Hârizmşah devleti ile çekişmesi sırasında olmuştur. Hârizmşah ordusunun çoğunluğunu oluşturan Kuman-Kıpçaklar, yaşanan savaşta Moğollar ve Cengiz Han ile tanışma fırsatı bulmuşlardır. Cengiz Han kendi üstünlüğünü kabul etmeyen Harizmşah Muhammed'in üzerine ordularını göndermiş ve kısa sürede Harizmşah topraklarını deyim yerindeyse yangın yerine çevirmiştir.

Kıpçakların Moğollara karşı yaptıkları harbin Rus kaynaklarında geçen halini A. N. Kurat şöyle aktarmıştır:

*“Subutay-Batur ve Cebe-Noyan'ın kuvvetleri Kafkaslarda Derbent geçidi çevresinde, Alanlar ve Kuman-Kıpçaklar tarafından kuşatılmışlardır. Bunun üzerine Moğol kumandanları Kuman-Kıpçak başbuğlarına adamlar ve hediyeler göndermiş Moğollar ile Kuman-Kıpçakların aynı soydan geldiklerini, dolayısıyla Moğolların Kıpçaklar için bir tehlike oluşturmadığını ve Kuman-Kıpçakların Alanlar ile birleşmemeleri gerektiğini kendilerine bildirmişlerdir. Kumanların o dönem başlarında bulunan Danil Koyakoviç ve Yuri Konçakoviç Moğolların bu sözüne kanarak Alanlardan ayrılmıştır. Bunun üzerine Moğollar Alanlara saldırıp mağlup etmiş ve daha sonra da ilerlemelerine devam etmişlerdir. Sıra Kuban boyundaki Kuman-Kıpçaklara gelmiş ve Danil Koyakoviç ve Yuri Konçakoviç Moğollardan kaçmaya çalışırken yakalanmış ve öldürülmüştür.. Bu durumun vuku bulmasından sonra Kafkas eteklerinde yaşamakta olan Kıpçak topluluklarında bir telaş baş göstermiştir. Moğollar Kıpçakları Azak denizi kıyılarına kadar takip etmişlerdir. Alan, Abaza ve diğer Çerkez zümreleri de Moğollara diz çökünce bunun üzerine Kuban Boyundaki Kuman-Kıpçaklar Rus arazilerine gelmişlerdir”.*²⁰²

Moğolların aldatmalarına kanan ve ellerindeki fırsatı kaçırap daha sonra Moğol saldırılarına uğrayan Kuban boyundaki Kıpçaklar mecburen Rus topraklarına kaçmak zorunda kalmışlardır. Durumun vahametinden bahsederek kendi başlarına gelen bu acı tecrübenin az bir zaman sonra Rus topraklarında da yaşanacağını, bu yüzden birlikte hareket edilmesi gerektiğini Rus prenslerine anlatmışlardır. Yaklaşan büyük tehlike

²⁰² Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 92.

karşısında istişare eden Rus prenslikleri Moğolların kendi yurtlarını da işgal etmemeleri için Kıpçak ve Ruslardan oluşan ortak bir ordu oluşturma kararı almışlardır.

Rus prenslikleri ve Kıpçaklardan oluşan büyük bir ordu Moğollar üzerine harekete geçmiştir. Moğol ordusunun başında ise Cengiz Han'ın en çok güvendiği Subutay-Batur ve Cebe-Noyan adlı kişiler bulunmaktaydı. İki ordu karşı karşıya geldiğinde Moğol ordusu Don istikametine doğru taktiksel bir çekilme yapmıştır. Bu çekilme sırasında Rus-Kıpçak birleşik ordusu güç kaybetmeye devam etmiştir. Moğollar, Kalka Nehri bölgesinde gerçekleştirdikleri ani bir saldırıyla kendi kuvvetlerinden çok daha kalabalık bir orduyu deyim yerindeyse yok etmişlerdir. Bu savaşta birçok Rus prensi ölmüş ve Ruslar ağır kayıplar vermişlerdir. Moğollara karşı Kuman-Kıpçakların aldığı bu ağır yenilgi, sahip oldukları bölgede otoritelerini derinden sarsmış, hatta onların Moğollara korku beslemelerine yol açmıştır. Moğol baskısı neticesinde Kuman-Kıpçak toplulukları gerek batıya gerekse Karadeniz'in güney kıyılarına (Sinop limanına) kadar yeni göçler gerçekleştirmişlerdir.

1223 yılında Moğolların ülkelerine geri dönme kararı almaları ile yaşanan kaos ve felaket ortamının bir süreliğine ortadan kalktığı görülmektedir. Lakin Batu Han'da, komutasındaki Moğollar ile 1227 yılında gözünü tekrar batıya dikmiş ve onun da yayılış sahası bu yönde olmuştur. İlk saldırı hedefi Volga Bulgarları olmuş, buraları yakıp yıktıktan sonra Rus yurdunu talan etmiş ve Rusların tüm kuzey kısmını ele geçirmiştir. Bu bölgeleri ele geçirdikten sonra Kuman-Kıpçakları tekrar itaat altına almak için bu sefer de Kuman-Kıpçakların üzerine yürüme kararı vermiştir. Moğolların gerçekleştirdikleri bu ikinci saldırı ve işgal faaliyetlerinin sonunda Kuman-Kıpçaklar bir kez daha kaybeden taraf olmuşlardır. Bu yenilginin neticesinde bölgede yeni bir göç dalgası gerçekleşmiştir. Kıpçakların bir kısmı Macaristan'a giderken bir kısım Kıpçak topluluğunun ise İdil ve Don boyundan hareket ederek Orta İdil'e yani Bulgar yurduna gelerek buraları Kıpçaklaştırdıkları görülmektedir²⁰⁵. 200 yıl boyunca çeşitli yöreleri elinde tutarak bölgede hâkimiyet kuran Kuman-Kıpçaklar, Moğol saldırıları neticesinde

²⁰⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 181.

farklı bölgelere dağılarak bu kez başka devletlerin yükselişlerinde önemli roller üstlenmişlerdir.

3. MOĞOL HÂKİMİYETİ SIRASINDA KAFKASYA'DA KUMAN-KIPÇAKLAR

3.1. Moğol Hâkimiyeti Öncesinde Kafkasya'da Kuman-Kıpçaklar

Kuman-Kıpçakların XI. yüzyıllarda Peçeneklerin ve Uzların yokluğuyla boşalan arazilere yerleşerek kısa sürede Kafkaslara hâkim oldukları görülmektedir. Hızlıca Kuban, Aşağı Don ve Dinyeper Nehri civarlarını mesken edinerek kendilerine bu bölgeleri yurt haline getirdikleri görülür.

Daha önce Hazar Çölü ve Oğuz Çölü olarak ifade edilmekte olan bölgeler artık Deşt-i Kıpçak olarak zikredilir olmuştur²⁰⁶. Kuman-Kıpçaklar Knez Vilademir Monomach dönemiyle birlikte Ruslara karşı üstünlüklerini kaybetmeye başlamış ve Ruslardan gördükleri baskı yüzünden XII. yy ilk çeyreğinde Kafkasya ya doğru yoğun bir göçe başlamışlardır. Başbuğ Atrak'ın o dönem Gürcistan kralı IV. David ile kurduğu akrabalık ilişkisi, Kuman-Kıpçakların ileri de Kafkasya'yı yurt edinmesinde çok önemli etkileri olmuştur. Bölgeye gelen büyük Kuman-Kıpçak kitlesi bölgenin kısa sürede genotipinin ve kültürel yapısının değişmesinde de etkili olmuştur. Kısa zamanda bölgede Türk kültürü ve etkisi artmış ve bölgenin Türkleşmesi hız kazanmıştır²⁰⁷.

Moğolların Asyada başlattıkları istila akınlarının Türk-İslam topraklarında, Avrupa içlerinde ve Rus steplerinde de etkili olduğu görülmektedir. Moğol istilası ile Türk dünyasının da etnik yapısı değişmiş ve Moğollardan kaçan Türk kavimleri batıya doğru yeni bir göç dalgası oluşturmuşlardır. Tarihçilerin bu kavmi Tatar, Kara Tatar, Çingizliler ve Moğollar gibi farklı isimlerle andıkları bilinmektedir. Temuçin ya da Cengiz (Çingiz) Han, doğuda küçük bir kabile beyinin oğlu iken zamanla Asya'da bulunan dağınık haldeki tüm Moğol kabilelerini bir araya toplayarak Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurmuştur. Kısa sürede eriştiği gücün şiddeti Asya'yı aşarak Kafkasya, Rus stepleri,

²⁰⁶ İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ali en-Nasibi el-Bağdadî, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. R. Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017, s. 304-306.

²⁰⁷ Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1998, s. 74-75.

Anadolu ve Avrupa içlerine kadar yayılmıştır. Moğollar da fetih hareketlerinde diğer Asyalı bir topluluk olan Türklere benzer şekilde yıldırım gibi hızla hareket etmişler ve deyim yerindeyse geçtikleri yerleri küle çevirmişlerdir.

Moğol istilası öncesinde Kafkaslarda ve Karadeniz'in kuzey kesimlerinde tek mutlak güç durumunda olan Kuman-Kıpçaklar Moğol istilası ile ellerinde bulundurdukları gücü de kaybetmişlerdir. İki yüzyıl boyunca bölgenin hâkimi iken Moğol saldırıları ile Kuman-Kıpçakların siyasi hayatları son bulmuştur.

3.1.1. Moğol Saldırılarının Arefesinde Kuman-Kıpçakların Bölgedeki Sosyal Durumu

Kuman-Kıpçaklar Asya'dan başladıkları bu göç hareketiyle anavatanlarını bırakıp Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey kesimlerine gelmiş ve bu coğrafyayı kendilerine yurt edinmişlerdir. Uzlardan Peçeneklerden ve Hazarlardan boşalan yerleri sahiplenen Kuman-Kıpçaklar kısa sürede bölgeye egemen olmuşlardır. Öyle ki bu coğrafya artık onların ismiyle anılır hale gelmiştir. Ebul Gazi Bahadır Han, Kuman-Kıpçakların atasının Oğuz Han'ın beylerinden birinin çocuğu olduğunu ve onun yanında büyüdüğünü, daha sonra onun tarafından Don ve İdil Nehirlerine gönderilerek hüküm sürdüğünü anlatır. Ayrıca “Oğuz Han'ın zamanından tâ Çingiz Han zamanına kadar Tin , İtil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak'tan başka bir il yok idi. Dörtbin yıla kadar o yerlerde oturdular. Onun için o yerlere Deşt-i Kıpçak derler” diye aktarmıştır²⁰⁸.

Moğollar bölgeye gelene kadar Kuman-Kıpçaklar, hâkim oldukları bu coğrafyada çeşitli kavimlerle komşu olmuşlar ve bu kavimlerle birlikte yaşamışlardır. Yüzyıllar boyunca gerek Karadeniz'in kuzeyi gerekse Kafkaslar önemli bir bölge olmuştur. Kuman-Kıpçakların doğu-batı ticaretinde söz sahibi olabilmeleri için de buralara egemen olmaları zarurî bir durum haline gelmiştir. Moğolların buralara seferler düzenlemesinde bölgedeki önemli ticaret yollarının ve ekonomik faaliyetlerin tesiri oldukça fazla olmuştur.

²⁰⁸ Ebul Gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü Şecere-i Terâkime*, haz. Necati Demir, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021, s. 32.

Eskiden bu bölgede ticaret İdil Nehri, Hazar Denizi ve Karadeniz üzerinden yapılmaktaydı. Kırım'daki Suğdak liman şehri ise o dönem yapılan ticaret ve bundan alınan vergiler nedeniyle Kuman-Kıpçaklar için büyük önem arz etmekteydi. Bunun yanı sıra bölgenin tarımsal açıdan zengin olması ve yetiştirilen ürünlerin bu ticari yollar vasıtasıyla kısa sürede pazarlanma imkânı, bölgeyi daha da cazip bir yer haline getirmiştir. Zamanla ellerinde tuttıkları bu jeostratejik avantaj Kuman-Kıpçakları zenginleştirdiği ve onları bölgenin önemli bir gücü haline getirdiği görülmektedir. Kuman-Kıpçakların ellerinde tuttıkları bu ticaret şehrinin (Suğdak) Moğol devrinde de hâla büyük bir önem taşıdığı da görülmektedir²⁰⁹.

Genel olarak bakıldığında Kuman-Kıpçak ülkesi, Kuman-Kıpçakların ellerinde tuttıkları geniş otlaklar, verimli tarım arazileri, önemli yol güzergâhları ve ticaret merkezleri ile o dönem arzu edilen bir coğrafya durumundaydı. Asya'daki bozkır yaşamının zorlukları düşünüldüğünde Moğollar için buralar zenginlik elde etme kaynağı durumundaydı. Moğolların ileride Çin'den Avrupa içlerine kadar oluşturacakları ticaret yolu düşünüldüğünde onların Kuman-Kıpçak ülkesine düzenledikleri sefer daha anlamlı bir hale gelmektedir.

Moğolların Kafkasya ve Karadenizin kuzeyine gelerek Kuman-Kıpçak ülkesini ve Kıpçakların sahip olukları ticaret yollarını kendi hâkimiyetleri altına almak istedikleri de aşikârdır²¹⁰. Moğolların yaptıkları istila akınları ile Kuman-Kıpçakların ellerinde tuttıkları bölgeye sahip olmaları ileriki yıllarda Moğol devletinin güçlenmesinde ve bölgede daha etkili olmalarında da önemli faydalar sağladığı görülmektedir.

²⁰⁹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 193.

²¹⁰ George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. B. Özbilen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s. 83.

3.1.2. Moğol Hâkimiyeti Öncesinde Kafkasların ve Kuman-Kıpçakların Askerî Durumu

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren yayılmacı bir politika güttüğü görülmektedir. Kendilerinden önceki göçebe topluluklar gibi Moğollarda batıya doğru yayılma isteği duymuş ve böylece Avrupa için sıçrama tahtası konumundaki Kafkasları gözlerine kestirmişlerdir. Moğolların Kafkasya seferleri öncesinde bu bölgede Alan ve Çerkez kabileleri, Gürcüler ve en önemli askerî güç durumundaki Kuman-Kıpçaklar bulunmaktaydı. Moğollar Kafkaslara ilk kez gelişleriyle birlikte bu topluluklar ile tanışma fırsatı bulmuş ve çetin bir mücadele içerisine girmişlerdir.

Moğollar askerî bir hareketle ülkelerine girdiğinde Gürcü Kartvel Krallığı Moğollara karşı 60.000 kişilik süvari birliği oluşturarak karşılık verdikleri görülmektedir. Gürcü ve Ermenilerden oluşan bu birliğin Moğollar karşısında başarılar elde ettiği söylene de²¹¹ Moğolların ağır saldırıları karşısında uzun süre dayanamadıkları aşikârdır. Moğolların kısa ve ani saldırıları Gürcü ve Ermeniler üzerinde büyük bir korku yaratmıştır. Onları “Okçu millet”²¹² olarak tarif eden Aknerli Grigor , Moğolların dış görünüşlerinin insana benzemediğini, öküz gibi başlarının olduğunu gözlerinin kuş gözü gibi, ağızlarının ise köpek ağzı gibi çıkık olduğunu, burunlarının yassı ve hiç sakallarının olmadığını belirtmiştir²¹³. Ayrıca Aknerli Grigor, Moğolların aslan gibi güçlü olduklarını, çocukları bir kurt gibi yetiştirdiklerini ve çok vahşi bir topluluk olduklarını da aktarmıştır²¹⁴. Kültürel açıdan tek çatı altında birleşen Moğol ordusu dışardan bakıldığında tek bir bütün gibi görünmekte, saldırı ve akınlarda da bu durum göze çarpmaktadır. Lakin Gürcü ordusu çeşitli beylerden ve bu beylerin emrindeki birliklerden oluşmaktaydı. Gürcülerin Moğollara karşı aldıkları ağır yenilgi de bu yüzden olmuştur. Kendi içinde oluşturamadıkları birliktelik ve kumandanlar arasındaki görüş ayrılıkları Moğolların Gürcü ordusunu yenmesinde etkili olmuştur. Bu dönem Gürcü ordusunun içerisinde

²¹¹ Müverrih Vardan, *Türk Fütühat Tarihi (889-1269)*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1937, s. 222-223.

²¹² Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012, s. 15.

²¹³ Aknerli Grigor, a.g.e., s. 23.

²¹⁴ Aknerli Grigor, a.g.e., s. 23.

Kuman-Kıpçaklardan oluşan süvari birlikleri de vardır²¹⁵. Lakin savaşçı bir topluluk olan Kuman-Kıpçaklar bile bu yenilgiye mâni olamamıştır.

Alanlar ve Çerkezler ise Gürcüler gibi devlet yapısına sahip olmayıp daha dağınık kabile yapılanmasına sahip bir topluluktur. Kendi içlerinde iç çekişmeler ve kan davaları ise son derece yaygındı. Bir devlet yapısına sahip olmadıkları için düzenli bir askerî sistemleri ya da yapılanmaları da mevcut değildi. Bu yüzden ne kendilerini savunabilecek ne de başka komşularına karşı tehdit oluşturabilecek bir durumları yoktu²¹⁶. Rivayete göre, Alanların Moğollara karşı her ne kadar kalabalık bir ordu topladığı²¹⁷ ve Alan liderinin 30.000 kişilik süvariden oluşan bir birliği²¹⁸ olduğu söylene de Moğollara karşı pekte başarılı olamamışlardır.

Moğollar Kafkaslara geldiğinde onlara karşı tehdit oluşturabilecek en ciddi rakipleri Kuman-Kıpçaklardı. Moğollar daha önceden Hârizmşah Devleti ile girdikleri mücadelelerde Hârizmşah ordularında görev yapan Kuman-Kıpçakları askerî anlamda yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Diğer kavimlerin aksine Kuman-Kıpçaklar, Moğollar ile benzer bir kültüre sahip konar-göçer bir yaşam tarzına sahiplerdi. Bozkır kültürüne ait bir askerî anlayışa sahip olan Kuman-Kıpçaklar, düşmanı ani akınlarla yıpratmaya yönelik savaş taktikleri uygulamaktaydılar. Kuman-Kıpçaklar boylar teşkilatlanması şeklinde bir yapılanma oluşturduğu ve kısa bir sürede Kimek boy teşkilatı içinde buldukları, daha sonra ise yönetimi ele aldıkları görülmektedir. Savaş zamanında birleşen Kuman-Kıpçaklar, barış zamanında beyler tarafından idare edilen boylara ayrılmaktaydılar. Bozkırın sert yaşam şartları mizaçlarına da yansımış; seçkin, savaştan çekinmeyen, cesur ve cengâver bir askerî topluluk haline gelmişlerdir. Kıpçak süvarileri, o zamana kadar yer aldıkları savaşlarda kazandıkları başarılarından dolayı Kafkaslarda Moğollara karşı koyabilecek tek güç olarak görülmüşlerdir. Başkurtların

²¹⁵ Gürcü Ordusundaki Kuman-Kıpçaklar İçin bk. *Anonim Gürcistan Tarihi*, s. 319, 320, 324.

²¹⁶ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtaş, Çerkez, Tatar ve Moğollar-2*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s. 153.

²¹⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 345.

²¹⁸ Mesudi, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 87

yardımıyla Emba Nehri önünde Moğol ordusu durdurulmuştur²¹⁹. Kuman-Kıpçakların her zaman uyguladıkları, rakibi yıpratıcı savaş taktiklerine (ansızın yapılan sert akınlar gibi) fırsat vermeyen Moğolların, Kuman-Kıpçaklara karşı ani ve sert bir saldırı ile sonuca ulaştıkları görülmektedir²²⁰. Kıpçak savaşçılarının yaşadıkları bozkır yaşamının kültürlerinin yanında savaş aletlerini de etkilediği görülmektedir. Mızrak, kargı, kılıç ve hançer gibi birçok yakın dövüş silahını ustaca kullandıkları bilinmektedir. Kullandıkları mızraklar tipik bozkır mızraklarıydı. Savaşlarda kısa kollu örme zincirden yapılı zırhlar ya da pullu zırhlar kullanırlardı. Miğferleri ise demir ya da bronzdan yapıldı²²¹.

Moğollar ise bunun tam aksine disiplinli bir şekilde örgütlenmiş ve son derece de hızlı akınlar yapan bir yapıya sahipti. Moğolların bu yapısı Kafkasya halklarının üzerinde etkili olmuş ve kısa sürede bu halklar Moğol hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

3.2. Moğol Saldırılarının Kafkasya'ya Ulaşması ve Kuman-Kıpçaklar

Moğolların Asya içlerinden başlattığı seferler o dönemin dünyası için büyük bir kaos ortamı yaratmış idi. Moğolların yaptıkları ani saldırılar ve acımasız tavırları birçok topluluğu ve kavmi yurdundan etmişti. Moğolların yarattıkları bu korku ortamından kaçmak isteyen toplulukların gerçekleştirdikleri göçler bu halklar üzerinde sosyal, siyasî, kültürel ve antropolojik açıdan derin izler bıraktığı da görülmektedir. Cengiz Han'ın liderliğiyle batıya doğru yayılmacı bir harekete başlayan bu Asyalı kavim o dönem birçok devletin yıkılmasında ve büyük can ve mal kayıplarının oluşmasında etkili olmuştur. Moğol yayılışı Orta Çağda büyük değişikliklere neden olmuştur. Moğollar Çin ve İran gibi eski medeniyetleri yağmalamış, Türkistan coğrafyasını deyim yerindeyse yangın yerine çevirmiş, Karadeniz'in kuzeyindeki Kuman-Kıpçakların siyasî varlıklarına son verip Rus knezliklerine üstünlüğünü kanlı bir şekilde kabul ettirmiştir²²². Moğolların ani

²¹⁹ Mehmet Berk Yaltrık, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 38.

²²⁰ Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, s. 152.

²²¹ D. Nicelle-V. Shpakovsky, *Kalka River 1223: Genghiz Khan's Mongol's Invade Russia*, Oxford: Osprey Publishing, 2001, s. 47.

²²² Vernadsky, a.g.e., s. 13.

ve sert saldırılarına ve acımasızlıklarına uğrayan halklar, Moğollar için “şeytanın atlıları” deyimini kullanmıştır²²³.

Moğollar doğuda Çin’i ve Asyalı toplulukları hâkimiyeti altına aldıktan sonra yüzünü batıya çevirmiştir. Moğollar ile Hârizmşâh devletinin arasındaki çekişme 1218’de Otrâr faciası ile başladığı görülmektedir. Moğol ticaret kervanının Hârizmşâh sınırları içerisinde Vali İnalçık tarafından el konularak tüccarların katledilmesi iki devlet arasında önemli bir krize yol açmıştır. Cengiz Han, durumun düzeltilmesi ve zararın karşılanması için ikinci bir heyet göndermiş, Muhammed Hârizmşâh tarafından bu heyetin de katledilmesi bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu olaylar karşısında Hârizmşâh ülkesinin Cengiz Han tarafından istila edilmesi artık bir zorunluluk haline gelmiştir²²⁴. Böylece Cengiz Han’ın, düşman olarak gördüğü Hârizmşâh Devleti ile çetin bir mücadeleye giriştiği görülmektedir²²⁵. Moğol ordusunun en önemli iki komutanı Cebe Noyan ve Sübütay Batur kendilerine verilen ordularla Hârizmşâh Muhammed’in üzerine gönderilmiştir. Moğol ordusu Rey, Kazvin, Hameedân gibi şehirlerde Hârizmşâh Muhammed’i takip etmiş ve her girdikleri şehirleri yakıp yıkmışlardır²²⁶. Buradan batıya doğru ilerleyip Azerbaycan ve Tebriz’e girmiş ve tahrip etmişlerdir. Kıpçakların Moğollar ile ilk temasları da Hârizmşâh ordusunda görev aldıklarında olmuştur. İki devlet arasında vuku bulan harp ile ilk Kıpçak-Moğol teması gerçekleşmiştir. Hârezmşâh ülkesini istila ettikten sonra ilerleyişine devam eden Moğolların sert saldırılarına maruz kalmamak isteyen Azerbaycan valisi Emir Özbek için onlarla anlaşma yoluna gitmiştir. Moğol tehlikesini geçiştiren Azerbaycan valisi Emir Özbek, Moğollara karşı Gürcülere “Bugünlerde birbirimize yardım etmeliyiz, bu kadar ölüm ve yıkım yeter” diyerek ittifak önerisinde bulunduysa da bu teklif Gürcülerce kabul görmemiştir²²⁷. Moğolların Gürcü ülkesine seferleri hakkında 1211, 1214²²⁸, veya 1221 gibi farklı tarihler ileri sürülmüşse

²²³ Stephen Turnbull, *Ganghis Khan & Mongol Conquers 1190-1400*, Oxford: Oxford University Press, 2000, s. 7.

²²⁴ Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 424.

²²⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *DİA.*, C. XXX (2005), s. 225.

²²⁶ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. H. İnalçık, yay. haz. M. Dönmez-E. Tokdemir, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 254.

²²⁷ Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol ilişkisi Güney Kafkasya (1220-1366)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015, s. 35.

²²⁸ Aknerli Grigor, a.g.e., s. 23.

de bu seferin 1220 yılında yapıldığı tarihsel verilerce açıkça görülmektedir²²⁹. Gürcü ülkesine sert ve ani bir saldırı yapan Moğolların, Kral Giorgi Laşa'yı yenilgiye uğratması üzerine bu kez Gürcülerin Vali Özbek'e ittifak önerisinde buldukları bilinmektedir. Daha sonra bu ittifaka Gürcü Kralı'nın yoğun isteği üzerine Ahlat ve El-Cezire hâkimi Melikü'l-Âdil de dâhil olmuştur. Moğollara karşı kurulan ve İttifaklarla güçlenen bu birliktelik sefer için bir sonraki bahar mevsimini beklemeyi kararlaştırmıştır. Moğollar yine tipik bir Asyalı göçebe taktiğini kullanmış ve hiç umulmayan zamanda bahar mevsimini beklemeden Gürcü ülkesine girerek tahrip ve yağma akınlarına girişmişlerdir.

Moğolların Gürcü ülkesindeki ilerleyişi esnasında, Gürcüler bir an Moğolların öncü birliği konumundaki Akkuş'a ve yanındaki askerlerine üstünlük sağlama fırsatı yakalamışsa da daha sonra gelen ana Moğol ordusu karşısında bir etkinlik gösterememiştir²³⁰. Gürcü ordusu aldığı bu ağır yenilgi ve kayıplar üzerine geri çekilmek ve Tiflis'e sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Gürcüler ülkenin güneyini, alınan ağır yenilgiler sonucunda Moğol kuvvetlerine bırakmak zorunda kalmışlardır²³¹. Moğollar Gürcü galibiyeti sonrasında Şirvan Derbend'ine yürümüş ve buradaki Şamahı şehrini kuşatma altına almışlardır. Şehir uzun süre Moğol kuvvetlerine direnmiş ve Moğolların kayıpları artınca Moğollar hileli bir yola başvurmuştur. Moğollar Şirvanşah'a, kendileri ile barış yapması için on kişilik bir heyet yollamasını istemişlerdir. Gelen heyetten bir kişiyi hemen diğer heyetteki kişilerin önünde öldürerek Derbend yolunu göstermelerini istemişler; aksi takdir de onların da sonlarının bu şekilde olacağını bildirmişlerdir. Böylece elçi heyetinden Derbend yolunu öğrenerek 1222 yılında Moğollar Derbend'i aşmışlardır.

3.2.1. Moğolların Kafkasya Seferlerinin Sebepleri

XIII. yüzyıl ile birlikte başlayıp tüm dünyayı saran Moğol fırtınasının arkasında pek çok neden vardır. Eskiden tüm büyük imparatorluklarda yapıldığı gibi seferlere kutsallık katma düşüncesi Moğollar için de geçerli olmuştur. Asya'daki tüm kavimleri bir çatı

²²⁹ Müverrih Vardan, a.g.e., s. 222.

²³⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 334.

²³¹ Grousset, a.g.e., s. 255.

altında toplamak için güçlü karizmatik bir liderin yanı sıra bu kalabalığı yönlendirmek için bir amaç da bulmak gerekliydi. Moğolların yaptıkları seferlerin ve aldıkları yerlerin Tanrı tarafından istendiği²³² ve dünyanın hâkimiyetinin Tanrı tarafından Cengiz Han'a verildiği²³³ gibi bir kutsal hava katma çabalarının olduğu görülmektedir. Her ne kadar yapılan seferlere bu yönde bir kutsallık çabaları katılmak istense de bu seferlerin arkasında ekonomik ve siyasal nedenlerin de olduğu aşıkardır.

Moğolların Avrupa'ya geçişleri için Kafkasya o dönemde bir sıçrama tahtası konumundaydı. Buradaki en güçlü kavim durumundaki Kuman-Kıpçaklar, Moğolların emellerini gerçekleştirmeleri için engel teşkil etmekteydiler. İlk sefer kaynaklarda da belirtildiği üzere bizzat Cengiz Han'ın isteği ile gerçekleştirilmiştir²³⁴. İkinci sefer ise Ögeday Han'ın emri ve Batu Han'ın idaresiyle gerçekleşmiştir²³⁵. Moğollar, Asya'da kesin hakimiyet sağladıktan sonra siyasî güçlerini korumak için ekonomik gücün de gerekli olduğunu anlamışlardır. Çin'den başlayan İpek Yolu'nun hâkimiyetini ele aldıktan sonra yol üzerindeki tam hâkimiyeti sağlamak için yolun geri kalan güzergâhlarını da ele geçirmek istemişlerdir. Bu dönemde Kuman-Kıpçakların ellerinde tuttıkları İpek Yolu ticareti onların güçlenmesinde son derece etkili olmuştur. Moğolları Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey kesimlerine yani Kuman-Kıpçak ülkesine çeken de aslında bu gibi nedenler olmuştur. Çin'den başlayıp Avrupa'ya giden bu ticaret yolu Kafkasya'dan geçmekte, bu da bu yola hâkim olmak isteyen hükümdarlar için bu bölgeyi ele geçirmek için cazip hale getirmektedir. Moğollardan önce Çinliler ve Türkler de asırlarca bu yol için savaşmıştır²³⁶. Göktürklerin ve Sasani devletinin de bu yol için mücadele etmekten çekinmediği görülmektedir²³⁷.

²³² Aknerli Grigor, a.g.e., s. 20.

²³³ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247*, çev. E. Ayan, İstanbul: Kronik Kitabevi, 2021. s. 93.

²³⁴ Carpini, a.g.e., s. 38; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 327-328.

²³⁵ Cüveyni, a.g.e., s. 281-282; Carpini, a.g.e., s. 89, 94-95.

²³⁶ Yaşar Bedirhan "Türk Tarihinde İpek Yolu Hakimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4 (1990), s. 240.

²³⁷ Yılmaz Karadeniz, "I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 16 (2011), s. 208.

Moğollar Çin'den başlayıp, Kafkaslardan geçen bu ticaret yolunu kendi tekellerine almak için Kuman-Kıpçak ülkesine seferler gerçekleştirmiştir. Moğolların yarattığı yıkım ve savaş ilk zamanlar ticareti aksatmışsa da daha sonra ticaretin güvenli bir şekilde işleyişi için Moğol ülkesinde sert ve katı kurallar getirilmiştir. Kafkasya'ya, ticaret yollarına ve ticaret şehirlerine sahip oluşları kısa sürede Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi ve güçlenişinde etkili olmuştur.

3.2.2. Birinci Kıpçak Seferi ve Kafkasya'da Moğol Saldırıları

Moğolları 1206 yılında tek çatı altında toplayan büyük lider Cengiz Han Türkistan'ın çeşitli yerlerine seferler yapmış ve başka birçok kavmi de kendi idaresi altına almıştır. Kısa sürede doğuda egemen güç olduktan sonra en yetenekli generallerinden olan Subutay ve Cebe'yi 1220-1221 yıllarında batıya yollayarak batı yönünde de genişlemek istemiştir. Moğolların niyetini anlayan Kafkas halkları Moğolların oluşturduğu tehlikeyi büyük bir panikle karşılamışlardır. Yaklaşan bu büyük tehlike karşısında Kuman-Kıpçak, Çerkez, Alan ve Lezgiler bir araya gelerek birleşik bir ordu kurmuş ve Moğollar üzerine yürümüşlerdir. Lakin Moğollar kurnazca bir savaş taktiği ile düşmanlarını birbirinden ayırmayı başarmış; yalanlar ve türlü hediyeler ile Kuman-Kıpçakları bu ittifakın dışına çekmişlerdir. Yalnız kalan Alanlar ise büyük bir hezimete uğramışlardır. Yürüyüşüne devam eden Moğol ordusu Kuban Nehri civarına Kuman-Kıpçak yurduna geldiğinde Kuman-Kıpçaklar kendilerine saldırılmayacağını düşündüklerinden ordularını dağıtmış ve hazırlıksız yakalanmışlardır. Gaflete düşen Kuman-Kıpçaklar Moğolların bu ani saldırısı yüzünden büyük bir darbe almıştır. Bu saldırıda Yuri Konçakoviç ve Daniil Kobyakoviç gibi önemli başbuğlarını kaybetmişlerdir. Köten ve Bastı gibi başbuğları ise kaçmayı başarmıştır. Moğol zulmünden kaçan Kuman-Kıpçaklar kuzeye doğru Rus topraklarına sığınmak için hareket etmişlerdir. Moğollar bu ani saldırı ile Kafkaslardaki ve Karadeniz'in kuzeyindeki en güçlü rakiplerini saf dışı bırakarak ileriki yıllarda bölgeye tamamen hâkim olmak istediklerini belli etmiş oldular. Rus topraklarına sığınan halk ve başlarındaki Köten ve Bastı adlı başbuğlar, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Rus knezliklerini uyarmıştır. Galiç Knezi Mstislav Mstislaviç, tüm knezleri Kiev'e davet etmiş ve yaklaşan tehlike karşısında bir an önce gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini söylemiştir. Mstislav diğer Rus Knezlerine şöyle dedi: "Kardeşlerim! Eğer bunlara

yardımla etmezsek bunlar daha sonra onlara katılacaklar, o zaman da onların güçleri çok olacaktır”.²³⁸ Mstislav söylemlerinden sonra durumun vahametinin farkına varan Ruslar yaklaşan Moğol tehlikesini ülkelerine girmeden vatanlarından çok uzaklarda sonlandırmak istemiş, Rus-Kıpçak birleşik ordusunun oluşturulmasını kabul etmişlerdir.

Bu durumdan haberdar olan Moğollar aynı Kuman-Kıpçaklara yaptıkları gibi Ruslara da elçiler ve hediyeler göndererek onları ittifaktan çıkarmak ve kandırmak istemişlerdir. Lakin Ruslar bu oyuna gelmeyip kendilerine gelen elçileri direkt öldürmüş ve Moğollara karşı niyetlerinin ne olduğunu açıkça belli etmişlerdir²³⁹. Rus yıllıklarında Moğol tehdidine karşı alınan, Kuman-Kıpçaklar ile birlik olma kararı ve Moğollara karşı takınılan tavır şu şekilde geçmektedir:

“Polovets knyazları damatları Galiçli Mstislav Mstislaviç ve bütün Rus knezlerine pek çok hediyeler ile: at, deve, inek ve kızlarla gelerek şu şekilde ricada bulundular: Bizim topraklarımızı bugün aldılar. Yarın sizin de topraklarınızı alacaklar. Bize yardım edin. Kotyan özellikle damadı (Galiç Knezi Mstislav)’dan rica etti. Mstislav kendi Rus knezlerine şöyle dedi: kardeşlerim! eğer bunlara yardım etmezsek bunlar da daha sonra onlara katılacaklar, o zaman da onların güçleri daha çok olacak. Bu şekilde kendi aralarında düşündüler ve akılları başlarına gelerek Polevets knyazının isteğini kabul ettiler. Hemen asker toplamaya başladılar ve yönetimi altındaki bölgelerden topladıkları askerleri bireleştirerek Tatarlara(Moğollara) karşı gittiler. Özi’ye Zarubej’e geldiler. Rus knyazlarının kendilerine doğru geldiklerini öğrenen Tatarlar (Moğollar) onlara elçilerini göndererek şöyle dediler: Polevetsleri dinleyerek bize karşı yola çıktığınızı duyduk biz sizlerin topraklarınızı, köylerinizi ve şehirlerinizi almak istemiyoruz. Biz sizin için gelmedik. Bizi Tanrı Polevetslerin üzerine gönderdi ve biz atlarımızın başlarını Polevetslere çevirdik. Sizler barış içinde oturunuz. Eğer onlar size yardım için dahi gelecek olursa onların mallarını ellerinden alarak kovunuz. Biz daha önce onların sizlere pek çok kötülük yaptıklarını duyduk. Biz onların üzerine daha önce yaptıklarını ödetmek için gidiyoruz. Ruslar knyazları elçileri

²³⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 597.

²³⁹ Gökbel, a.g.e., s. 71.

dinlemeyerek onları öldürdüler ve onlara doğru yürüdüler. Oleşye'ye kadar gitmeyerek Özi'de durdular. Tatarlar onlara ikinci defa elçiler gönderip şöyle dediler: "Polevetsleri dinleyerek bizim iki elçimizi öldürdünüz ve şimdi bize doğru geliyorsunuz. Bundan sonra suçlu sizsiniz. Biz Tanrı'nın isteği olduğu için sizlere doğru gelmemiştik" Bu defa elçileri geri gönderdiler."²⁴⁰

Daha sonra Galiç, Kiev, Çernigov ve Smolensk knezlikleri ve Kuman-Kıpçaklar birleşerek geniş bir müttefik ordusu oluşturdular ve zaman kaybetmeden Moğolların üzerine yürüdüler. Knez Mstislav, öncü kuvvetleri ile Moğolların öncü kuvvetlerine büyük kayıplar verdirip geri çekilmeye zorlamıştır. Subutay ve Cebe komutasındaki Moğolların ciddi bir varlık gösteremeden Don Nehri istikametine doğru çekilmeye başlaması, Kuman-Kıpçakların ve Rusların Moğollara karşı galibiyetin geleceğine inanmalarını sağlamıştır. Lakin Moğollar geleneksel bir Asya bozkır savaş taktiğini uygulamışlardır. Uyguladıkları sahte ricat ile düşman ordusunu parçalara ayırmak ve istenilen uygun araziye çekmek istemişlerdir. Kıpçaklar bu taktiği defalarca Ruslara karşı uygulamış ise de Moğolların bunu yapabileceğini kestirememişlerdir. 12 günlük geri çekilme ve kovalamanın ardından Rus ve Kıpçak müttefik ordusu yorgun düşmüştür. Moğolların başından beri arzu ettikleri şey olmuş ve akıllıca bir strateji ile kendilerinden çok daha kalabalık olan müttefik ordusunu Kalka Nehri boyuna getirmişlerdir. 31 Mayıs 1223 günü yaşanan Kalka Meydan Savaşı'nda Moğollar kendilerinden daha kalabalık olan bu birleşik orduyu kullandıkları kurnazca taktikler ile hezimete uğratmışlardır. Bu savaşın gidişatının kötü bir sonuçla biteceğini anlayan Kuman-Kıpçaklar Rusları cephede tek başlarına bırakarak çekildikleri için Ruslar kadar ağır kayıplar vermemişlerdir. Lakin Rusların verdikleri kayıplar çok ağır olmuş, birçok Rus knezi ya savaş meydanında ya da esir olarak ölmüştür. Rus kuvvetlerinin sadece 1/10'u geri dönebilmıştır. Rusların yaşadıkları bu hezimet kendi yıllıklarında acı bir şekilde anlatılmıştır. Rusların kendi tarihlerinde böyle büyük bir kaybı hiçbir zaman vermedikleri ve savaş alanının ölümler ile dolduğu aktarılmıştır²⁴¹.

²⁴⁰ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, s. 597.<<

²⁴¹ Denis Sinor, "The Mongols in the West", *Journal of Asian History*, C. XXXIII (1999), s. 3.

Öncelikle Kuman-Kıpçaklar için sonun başlangıcı olmuş ve ilerleyen yıllarda üstlerindeki Moğol baskısı daha da artmıştır. Ruslar açısından ise bu savaşın onların duraklama dönemlerinin başlangıcı olduğu görülmektedir. Bu dönemde savaşla birlikte bölge ticareti çok büyük bir sekteye uğramış, duraksama yaşanmıştır²⁴². Bu sefer aslında bölgedeki güçleri tanıma ve bölgeyi keşfetme amacı taşıyan bir harekât olmuştur. Moğollar elde ettikleri ganimetleri bile almadan anayurtlarına geri dönmüşlerdir. Bu savaş neticesinde Rusların ve Kuman-Kıpçakların Güneydoğu Avrupa ve Kafkasyadaki üstünlükleri sona ermiştir. Daha sonraki tarihlerde Moğolların yaptıkları saldırılarda bu sefer Moğolların daha büyük kuvvetlerle bölgeye geldikleri görülmektedir. Moğolların yaptıkları bu seferlerde bu kez amaçları keşiften ziyade bölgede kalıcı olmak ve bölgeye yerleşmek olmuştur.

3.3. Sonun Başlangıcı: İkinci Deşt-i Kıpçak Seferi

Moğolların gerçekleştirdikleri ilk Deşt-i Kıpçak seferi bölgeyi keşif ve bölgedeki var olan güçleri tanıma amacı taşıırken gerçekleştirilen ikinci seferin, bölgeye yerleşme amacını güttüğü görülmektedir. 1229 yılında ikinci Deşt-i Kıpçak seferi gerçekleştirilmiş, lakin bu kez ordunun idare ve komutası Batu Han tarafından yapılmıştır. Cengiz Han öldükten sonra başa geçen Ögeday Kağan'ın emriyle bu sefere tüm Moğol teginleri katılmıştır. İkinci kez Deşt-i Kıpçak coğrafyasına giren Moğollar bu seferde daha sert saldırılarda bulunarak üstünlüklerini coğrafyadaki en güçlü düşmanları olan Kuman-Kıpçaklara kesin bir şekilde kabul ettirmek istemişlerdir. Bu ikinci sefer sırasında Kuman-Kıpçaklar ile Moğollar arasında çok şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. 1236 yılında Baçman idaresindeki Kuman-Kıpçak, Alan, Başkurt ve Bulgarlar ittifaklar kurarak Moğollara karşı koymaya çalışmışlardır. Lakin Moğollar oluşturulan bu ittifak ordusunu da hezimete uğratmış ve Kuman-Kıpçakların lideri Baçman'ı da öldürmeyi başarmışlardır. Artık Moğol saldırıları, onlar için düşman statüsünde olan Rusların topraklarına da sıçramıştır. Rus yurduna girerek sivil halka zarar verilmiş, şehirler ve yerleşim yerleri yakılıp yıkılmıştır.

²⁴² A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, çev. H. Eren, Ankara: TTK Yayınları, 2000, s. 25.

Moğollar o kadar hızlı ve sert saldırılarda bulunmuşlardır ki 1238 yılında yaptıkları vurucu ve yıldırıcı akınlarının sonucunda onların, Batı Avrasya bozkırının kuzey bölgelerini tümüyle ele geçirdikleri görülmektedir. Aslında Moğollar Rus yurdunu ele geçirirken bile Kuman-Kıpçakların ileride yardım alabileceği unsurları ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır. Ayrıca gelecekte Avrupa içlerine yapacakları akınlarda arkalarını kollamak istedikleri şekilde de yorumlayabiliriz. Son olarak 1239'da Don-Donuç bölgesine girerek Kuman-Kıpçaklara son darbeyi indirmeyi amaçlamışlardır. Başbuğ Köten, Moğollara karşı iyi bir direniş gerçekleştirmişse de Moğol ordusunun kalabalık oluşu ve kullandıkları üstün taktikler sebebiyle mağlubiyete uğrayan taraf yine Kuman-Kıpçaklar olmuştur. Moğolların gerçekleştirdikleri ikinci Deşt-i Kıpçak seferi bölgeyi deyim yerindeyse kan gölüne çevirmiştir. Bu durumu Carpini şu dizeler ile anlatmıştır: *“Kuman ülkesinde kafatasları ve yerde gübre yığını gibi yatan ölmüş insan kemikleri bulunmaktaydı. Kumanlar Moğollar tarafından yok edildiler hayatta kalabilenler ise onların önünden kaçmayı başarırken kimileri ise esir alındılar. Fakat daha sonra kaçanların birçoğu yine Moğolların boyunduruğuna geri döndüler”*²⁴³.

1239 yılında Kuman-Kıpçakların aldığı son yenilgi Moğolların hâkimiyetini de perçinlemiştir. Moğol boyunduruğu altında yaşamak istemeyen Başbuğ Köten, 40 bin kişilik topluluk ile Macar ülkesine geçmiştir. Moğollar bölgeyi ele geçirdiyse de bölgede Kuman-Kıpçak etkisi bir süre daha devam etmiştir. Bu savaştan sonra bir kısım Kuman-Kıpçak boyu yeni yerlere göç etme tercihinde bulunmuştur. Buna karşın, diğer bazı Kuman-Kıpçak boylarının Moğol ordusu içinde yer aldığı görülmektedir.

Bu savaş sonucunda Kuman-Kıpçakların bölgedeki nüfus gücünü ve etkinliklerini zamanla kaybettikleri görülür. Kuman-Kıpçaklar, Balkanlar'a ve Orta Avrupa içlerine gerçekleştirdikleri göçler neticesinde bu bölgelerin Türkleşmesinde ve Türk kimliği kazanmasında da önemli etkileri olmuştur. 200 yıl boyunca Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslarda hâkim güç konumundaki Kuman-Kıpçaklar, kendileri gibi doğudan gelen ve

²⁴³ Carpini, a.g.e., s. 114.

göçebe hayat süren Moğol topluluklarının etkisiyle güçlerini ve yurtlarını kaybetmek zorunda kalmışlardır.

3.4. Deşt-i Kıpçak Seferlerinin Yarattığı Etkiler

Asyalı göçebe kavimlerin başlattığı akınlar her zaman sert ve korkutucu olmuştur. Bu göçebe toplulukların, gittikleri coğrafyalara genellikle büyük yıkımlar ve ölümler getirdiği görülmektedir. Bu göçebelilerin gazabına uğrayan topluluklar, onlar hakkında korkutucu anılar ve dilden dile abartılarak aktarılan hikâyeler meydana getirmişlerdir. Bu tür hikâyeler öncelikle göçebe Türk toplulukları için anlatılmıştır. Ancak daha sonra yaşanan Moğol akınlarında aynı türdeki hikâyelerin konusu Moğollar olmuştur. Bu durum Kafkaslarda ve Karadeniz'in kuzeyinde Moğollar için oluşturulan o korkutucu imajın şekillenmesinde de etkili olmuştur. Moğollar da zamanla kendileri için oluşturulan bu imaj sebebiyle belli bir özgüvene sahip olmuşlar, bu da yaptıkları akınların şiddetinin zamanla daha da artmasında etkili olmuştur. Moğol ordularının kendilerine karşı koyan toplulukları ve kendilerine boyun eğmeyen halkları kesinlikle affetmedikleri ve intikamlarını en sert ve acımasız şekilde aldıkları tarihe not olarak düşülmüştür. Yenilgiye uğrayıp Moğollardan kaçmayı başarabilenlerin anlattıkları, diğer topluluklar üzerinde korku yaratmış ve bu durum, zamanla Moğolların girdikleri yerlerde daha az direnişle karşılaşmalarına yol açmıştır.

Bu göçebe Asyalı topluluk zamanla nüfus, güç ve siyasî anlamda o kadar güçlenmiştir ki devrin en başarılı komutanları ve düzenli orduları bile karşılarında diz çöker hale gelmiştir²⁴⁴. Bu durumun oluşmasında tabii ki o dönemde Moğolların oluşturdukları üstün haberleşme ve istihbarat servisinin tesiri büyüktür. Moğol seferlerinin yıkıcı etkilerinin yanı sıra bazı dönüştürücü yönleri de olmuştur. Avrupalılar her ne kadar Moğolları her zaman eserlerinde barbar olarak nitelemiş olsalar da aslında durum bundan çok daha farklıdır. Cengiz Han, Asyalı toplulukları ve Moğol kabilelerini etrafında toplamış, kendi içinde düzenli disiplinli bir sistem oluşturmuştur. Egemen oldukları

²⁴⁴ Ahmet Özdemir, "Moğol İstilasında Bazı Öğrenilmiş Çaresizlikler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29 (2010), s. 25.

coğrafyalarda yarattıkları tahribattan sonra o bölgelerde “Pax Mongolica” olarak anılacak bir dönemi yaşatmışlardır. Kendilerine özgü bir ekonomi ve vergi sistemi yerleştirmişlerdir²⁴⁵. Altın Orda ile geniş bir coğrafyaya asayiş sağlanmış ve güvenilir bir ticaret ve tarım ortamı ortaya çıkarılmıştır. Deşt-i Kıpçak seferleri ile Ruslar için de zor bir dönem başlamıştır. Bu seferlerin sonucunda duraklama dönemine girilmiş, daha sonra ise Altın Orda Devleti’nin yıkılışına dek Rusların Moğol hâkimiyetinde kalacağı bir dönem başlamıştır. Altın Orda Devleti’nin yıkılışı ile Rus yurdunda Rusluk bilincinin oluşmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemden sonra Ruslar için milli düşünce etrafında bir devlet kurma fikri oluşmaya başlamıştır.

Şüphesiz bu seferlerin en acımasız ve en kanlı etkilerine maruz kalan taraflardan biri de Kuman-Kıpçaklar olmuştur. XIII. yüzyıl, Kuman-Kıpçaklar için bir felaket süreci olmuştur. Kuman-Kıpçaklar asırlardır yurt edindikleri, kültürel olarak etkileyerek kendi isimleri ile anılmasını sağladıkları Deşt-i Kıpçak sahasını Moğollara bırakmak zorunda kalmışlardır. Moğollar, gerçekleştirdikleri Deşt-i Kıpçak seferleri ile bu coğrafyada Kuman-Kıpçakların siyasî varlığını da sonlandırmışlardır. Bu halde, Moğol boyunduruğunda bulunmayı kabul etmeyen göçebe Kuman-Kıpçak gruplarının, yeni bir göç dalgası oluşturdukları, Balkanlara ve Orta Avrupa’ya yöneldikleri görülür. Bu yeni göç hareketi ile Karadeniz’in kuzey kesimlerinde Kıpçak nüfusunda azalma olurken batıda Türk kültürünün yayılışı ve canlanması sağlanmıştır. Moğol seferlerinin sonucu olarak, Karadeniz’in kuzey kesimindeki Türk nüfusunun etkinliğini kaybettiği görülürken doğuda Moğol zulmünden kaçıp Anadolu’ya yerleşen Türk topluluklarının da Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını hızlandırdıkları görülmektedir.

3.5. Deşt-i Kıpçak Seferlerinin Türk Tarihi Açısından Sonuçları

XIII. yüzyılın başlamasıyla birlikte Cengiz Han’ın liderliğiyle kurulan Moğol İmparatorluğu İç Asya başta olmak üzere Harezm, İran, Anadolu, Kafkasya, Karadeniz’in kuzeyi ve Avrupa gibi bölgelerde o zamana kadar yaşanmayan değişikliklerin

²⁴⁵ Mehmet Tezcan, “Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 1 (2009), s. 151-194.

gerçekleşmesine neden olmuştur. Gerek Moğol baskısı gerekse zor yaşam şartları Türklerin gerçekleştirdikleri göç dalgasında etkili olmuştur. Türk tarihi açısından Moğolların yaptıkları seferler bu yüzden önem arz etmektedir. Dönem itibari ile o yıllarda Asya’da Türk topluluklarının yaşadıkları kuraklık ve boylar arasındaki anlaşmazlıklar da Türk halkının yaşam şartlarını zorlaştırmaktaydı. Bir de gelen Moğol baskısı, Türk tarihi açısından mühim sonuçlar doğuracak olan büyük göç hareketlerinin oluşmasına neden olacaktır. Moğolların Asya içlerinden gelişleri 200 yıldır Kafkaslar’da ve Karadeniz’in kuzeyinde egemen güç konumundaki Kuman-Kıpçaklar için de sonun başlangıcı niteliğinde olacaktır. Cengiz İmparatorluğu, başlattığı akınlar neticesinde hem Türk dünyasının genelinde hem de gerçekleştirdikleri Deşt-i Kıpçak seferleri ile Kuman-Kıpçakların sosyal hayatında tümünden etkili olmuştur.

Moğol İmparatorluğu’nun en önemli komutanları Cebe ve Subutay bu seferlerde bizzat görev almıştır. Kuman-Kıpçaklar yüzyıllarca savaşçılıkları ile nam salmış ise de Kalka Nehri bozgunu ile tarihlerindeki en büyük darbeyi almışlardır. Daha sonra II. Deşt-i Kıpçak seferiyle de tüm Kuman-Kıpçak yurdunun Moğol hâkimiyetine geçtiği görülmektedir. İki yüzyıldır bölgede siyasî bir güç durumunda bulunan Kuman-Kıpçakların aniden kayboluşları bölgede yeni güçlerin de ortaya çıkmasına ortam hazırlamış, bölgedeki siyasi yapıyı derinden etkilemiştir. Moğol seferleri sonucunda Moğol kabileleri Türk halklarının yoğun olarak ikamet ettiği Deşt-i Kıpçak, Azerbaycan ve Türkistan coğrafyalarına yayılmış kendilerinden nüfus olarak çok daha fazla olan Türkleri *Onagan-Bogol*²⁴⁶ sistemi ile kendi bünyelerine kattıkları görülmektedir. Zamanla bu yoğun Türk nüfusu içerisinde yayılan Moğol kitlelerinin (*Uluğ-yurtta* kalanlar ve Cengiz Han’ın kağanlık şubesi dışında kalanlar hariç) 100 yıl içerisinde tamamen Türkleştikleri görülmektedir²⁴⁷. Bunda daha medeni ve nüfus olarak yoğun kalabalık bir kitle içerisinde bulunmalarının rolü büyüktür. XIV. yüzyılın ilk yarısında Cuci ulusu, Çağatay Hanlığı ve İlhanlıların artık tam manasıyla Türkleştiği görülmektedir²⁴⁸. Boylar şeklinde örgütlenen Kuman-Kıpçaklar, Peçenekler gibi uzun

²⁴⁶ Tebaa durumuna düşen Türk il ve boylarının bölüşülerek Moğol kabileleri arasında taksim edilmesi.

²⁴⁷ Yaltrık, a.g.tz., s. 88.

²⁴⁸ Sadettin Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türkoloji Araştırmaları*, C. I, S. 2 (2006), s. 4.

yıllar Rusların Dinyeper Nehri dolaylarından Karadenize inmelerine engel oldular. Uzun yıllar Karadenizin kuzeyinin Türk yurdu olarak kalmasını sağlamışlardır²⁴⁹. Kendilerinden önce bölgede var olan soydaşları gibi Türklük kimliğinin bu coğrafyada yeşermesinde önemli katkılar sağladıkları da görülmektedir²⁵⁰. Deşt-i Kıpçak seferleri, Kuman-Kıpçak yurdunda daha sonraki dönemde Altın Orda Hanlığı'nın kuruluşuna zemin oluşturmuştur. Daha sonra bölgedeki Kuman-Kıpçak tesirinin devamlılığı ve İslâm'ın etkisiyle bu devletin de Türkleştiği görülmektedir. Altın Orda Hanlığı'nın en önemli rollerinden biri, Rusların Karadeniz'e inmelerine çok uzun bir süre engel olmalarıdır. Hanlığın yıkılışı ile Rus yurdunda knezlikler arasında birlik olma fikrinin ve Rusluk bilincinin oluştuğu görülmektedir. Bu gibi sonuçlarının yanı sıra Moğolların Deşt-i Kıpçak seferleri ile Karadeniz'in kuzey kesimlerinde Moğol etkisi nedeniyle Kıpçak Türklerinin sayısında bir azalma olmuştur. Kıpçaklar aynı zamanda Moğol baskısı nedeniyle Balkanlara ve Macaristan'a göç etme kararı almışlardır. Bu durum Osmanlı akınları öncesinde bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. Doğudaki Moğol zulmü de Asya'dan Anadolu'ya yoğun bir Türk göçü yaşanmasını sağlamıştır. Bunun neticesinde Anadolu'nun Türkleşmesinin de hızlandığı görülmektedir. Netice itibarıyla, Moğol akınlarının gerek Kuman-Kıpçak Tarihi açısından gerekse Genel Türk Tarihi açısından derin izler bıraktığı aşikârdır.

²⁴⁹ Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 98.

²⁵⁰ Korkmaz, *Kuman-Kıpçaklar*, s. 169.

SONUÇ

Türk tarihindeki en tartışmalı kavimlerden biri olan Kıpçaklar, çeşitli merhalelerden geçtikten sonra ana yurtları Orta Asyadan yavaş yavaş batıya doğru göç ederek Don Nehri boylarına kadar gelmişlerdir. Bu gibi büyük göç hareketleri yerleşik toplumlarda daha az iken Türk toplumu gibi bozkır göçebe halkları için zamanla bir yaşam şekli haline gelmiştir. Kuman-Kıpçaklar da diğer Türk boyları gibi göçebe yaşamı devam ettirmiş, Orta Asya'dan Avrupa içlerine, Karadeniz'in kuzeyinden Akdeniz'e kadar çeşitli bölgelere göçler gerçekleştirmişlerdir. Göç ettikleri coğrafyalardaki etkileşime girdikleri uluslar tarafından "Kıvçak", "Kıpçak", "Kuman", "Polovets", "Kun", "Falben" ve "Palladi" gibi bir çok farklı isimle anılmışlardır.

Kuman-Kıpçaklar Orta Asya'daki ana yurtlarından Kıtay'lar yüzünden göç etmek zorunda kalmış, Karadeniz'in kuzey kesimlerinde ve Kafkaslarda kendilerine yaşam alanları bulmaya çalışmışlardır. Bozkır yaşamının getirdiği sert mizaç ve savaşçı yapıları, Kuman-Kıpçakların çeşitli uluslarla etkileşim içerisinde olmalarını da sağlamıştır. Her ne kadar Kuman-Kıpçaklar bir devlet düzenine sahip olamamışlarsa da askerî anlamda son derece başarılı olmuşlardır. Bu özellikleri sayesinde gittikleri coğrafyalar ve ülkelerde kısa sürede komşu devletlerin ve ülkelerin askerî sistemine hemen dahil olabilmişlerdir. Kuman-Kıpçak süvarilerinin özellikle askerî alandaki başarıları, birçok devletin Kuman-Kıpçakları ordularında paralı asker olarak tercih etmelerinde etkili olmuştur.

Kuman-Kıpçaklar XI. yüzyıldan XIII. yüzyıl ortalarına kadar Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda etkin güç durumunda olmuşlardır. Bu Türk topluluğunun ana geçim kaynağı hayvancılık olmuştur. Onların göçebe bir yaşam tarzı benimsedikleri görülmektedir. Orta Asya'dan başladıkları göç dalgası ile Karadeniz'in kuzeyine gelmiş ve Don bölgesini kendilerine yurt edinmek istemişlerdir. Bu sebepten ötürü komşuları Ruslar ile bitmek tükenmek bilmeyen çatışmalar yaşadıkları bilinmektedir. Kuman-Kıpçakların bu coğrafyaya egemen olmalarının Rusların da uzun süre güneye inmelerine de engel olduğu görülmektedir. İlerleyen yıllarda ise Ruslar ile kız alıp verme ilişkisi kurdukları ve böylece daha sonraki yıllarda Rus knezliklerinin iç işlerine daha çok karıştıkları belirgin

bir şekilde görülmektedir. 1094 yılında Vladimir Monomah'ın başa geçmesiyle Ruslar içinbu durum bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Monomah'ın başa geçiş Kuman-Kıpçaklar için geri çekiliş, Ruslar için ise karşı saldırıya geçtikleri bir dönemi başlatmıştır. Bu dönemde Kıpçak Başbuğu, Gürcü kralı IV. David ile akrabalık ilişkileri kurmuş ve Kuman-Kıpçaklara yeni bir yurdun kapılarını açmıştır. IV. David'in, Kuman-Kıpçakların askerî başarılarından faydalanıp Selçuklulara karşı üstün gelerek kaybettiği toprakları bu şekilde geri almak istediği aşikârdır.

Kral IV. David ve Tamara dönemlerinde Gürcü ülkesinde yerleşen Kuman-Kıpçaklar kısa sürede başarıları ile Kartvel krallığını Kafkasların en güçlü devleti haline getirmişlerdir. Kuman-Kıpçakların, Gürcü ülkesinde kısa sürede siyasî birliğin sağlanmasında ve merkezî otoritenin güçlenmesinde etkili oldukları görülür. Ülkeye gelişleriyle birlikte Kuman-Kıpçakların gerek orduda gerekse idarî anlamda Gürcü Devleti'nde önemli noktalara gelmişlerdir. Kuman-Kıpçaklar kendilerine bir devlet yapısı oluşturamamış olsalar da gittikleri bölgelerdeki devletlerin ve komşu ülkelerin yapılarını etkilemiş ve onların merkezi bir yapıya sahip olmalarında etkili olmuşlardır. Son zamanlarda bazı Gürcü tarihçiler Gürcü tarihi açısından Kuman-Kıpçakların etkilerini yok saymaya çalışsalar da başta *Kartli Chovreba*, *Moktsevey Kartlis* ve Ermeni müverrihler tarafından kaleme alınan eserlerde, Kafkaslarda Kuman-Kıpçakların faaliyetleri açıkça gözükmektedir.

Kuman-Kıpçaklar, etraflarındaki konar-göçer Hıristiyan toplulukların tesiri ile zamanla Hristiyanlaşmış ve millî benliklerini kaybetmişlerdir. Bu durum ileriki yıllarda Moğol yenilgilerini de beraberinde getirecektir. Bozkır göçebe kültüründen kopmalarının, Türkler için her zaman yenilgileri beraberinde getirdiği, tarih sahnesindeki örneklerle sabittir.

Kuman-Kıpçaklar geldikleri 200 yıl içinde Kafkaslarda ve Karadeniz'in kuzeyinde öylesine güçlenmişlerdir ki zamanla hâkim oldukları coğrafya "Deşt-i Kıpçak" tabiri ile

anılır hale gelmiştir. Buradan yola çıkarak Kıpçakların bölgede kültürel açıdan ne kadar yoğun etkiler yarattığını rahatça görebiliriz.

Ancak Kuman-Kıpçakların güçlü dönemleri uzun sürmemiştir. Kendileri gibi göçebe bir toplum olan Moğollar, Kıpçakların hâkimiyetlerini bölgede sonlandırmışlardır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğolların gerçekleştirdikleri yıkıcı birinci ve ikinci Deşt-i Kıpçak seferleri Kuman-Kıpçakların gücünü ve siyasî varlığını tamamıyla ortadan kaldırmıştır. Kuman-Kıpçaklar ikinci kez vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Bir kısım Kıpçak başbuğları Köten önderliğinde Macar Krallığı'na iltica etmişlerdir. Zamanla aynı Gürcü Devleti'nde olduğu gibi, Macar ülkesinde de askerî bir güç haline gelmişlerdir. Her ne kadar zamanla milli kimliklerini kaybetmiş ve yurtlarından olmuşlarsa da Kuman-Kıpçakların Karadeniz'in kuzey kesimlerinin ve Kafkasların Türkleşmesindeki katkıları inkâr edilemez bir durumdur.

KAYNAKÇA

- AĞASIOĞLU Feridun, *Azerbaycan Türklerinin İslam'a Kadar Tarihi*, Bakü: Doqquz Bitik, 2014.
- AHİNCANOV Sercan, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. K. Yıldırım, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- ALAADDİN ATAMELİK CÜVEYNİ, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. M. Öztürk, Ankara, TTK Yayınları, 2013.
- ALASANİA Giuli, *Gürcistan Kıpçakları*, *Türkler*, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, C. II, Ankara: Yeni T "ürkiye Yayınları, 2002, s. 793-797.
- _____, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, çev. N. Karaçava, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2013.
- ARTAMONOV M. İ., *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- AŞURBEYLİ Sara, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü: Poliqrifiya Evinin Mabaası, 2006.
- AYAN Ergin, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. XI, S. 2 (2009), s. 105-127.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
- BALA Mirza, "Gürcistan", *İA.*, C. IV (1997), ss. 837-845.
- BARTHOLD V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
- BEDİRHAN Yaşar, "Türk Tarihinde İpek Yolu Hakimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4 (1990), s. 237-256.
- BERTA Ârpâd, "Kumanların Kökeni, Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi", çev. E. Ceylan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. I, S. 9-10 (1998), s. 133-142.
- Bİ Mahmut, *Kafkasya Tarihi I*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- BLACK Jeremy, *Neden Savaşıyoruz*, çev. Y. Birhekimoğlu, İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2005.
- BROSSET M. F., *Anonim Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. H. D. Andresyan, yay. haz. E. Merçil, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- CARPİNİ PLANO, *Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247*, çev. E. Ayan, İstanbul: Kronik Kitabevi, 2021.
- ÇOĞ Mehmet, "Orta Çağda Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. X (2015), s. 57-74.
- DAMAR Çetin, *Peçenekler ve Kıpçakların Bizans Devleti İle Olan İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- D'OHSSON Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, çev. M. Rahmi, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- DİMNİK Martin, *The Dynasty of Çernigov: 1146-1246*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Türk: Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Y. Yiğit, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- EBU'L-GAZİ BAHADIR HAN, *Türklerin Soy Kütüğü Şecere-i Terâkime*, haz. Necati Demir, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- EFENDİYEVA Çiçek, "Eski Rus İgor Destanı Adlı Eserdeki Eski Türk Kökenli Kelimeler Üzerine Bir İnceleme", *Bilig*, S. 24 (2003), s. 45-64.
- EL-HÜSEYNÎ, *Ahbâru'd- Devleti's- Selçukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

- EKİNCİKLİ Mustafa, *Türk Ortodoksları*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1998.
- GOLDEN, Peter B., “Cumanica I: The Qipçaqs in Geoergia”, *Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe, Turks Khazars and Qipçaqs*, Carnwall: Routledge, 2003.
- GOLDEN Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- GÖKBEL Ahmet, “Kıpçak/Kumanlar”, *Türkler*, C. II, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2005, s. 729-756.
- _____, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2000.
- GÖMEÇ Sadettin, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türkoloji Araştırmaları*, C. I, S. 2 (2006), s. 4.
- GROUSSET Rene, *Stepler İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. H. İnalçık, yay. haz. M. Dönmez-E. Tokdemir, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- GUMİLEV L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları: Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtaş, Çerkez, Tatar ve Moğollar*, C. II, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- _____, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- _____, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- GÜL Muhittin, “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. XI, S. 1 (2009), s. 75-108.
- İBN HAVKAL (Ebü'l- Kasım Muhammed b. Ali en-Nasibi el-Bağdadî), *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. R. Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İBN HURDÂDBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İBN VASIL, *Müferricü'l Fi Ahbarî Benî Eyyûb*, C. I-IV, Kahire: Matbaa-yı Âmire, 1377/1957.
- İBNİ BİBİ, *El-Evamirü'l-Alâiye Fi'l-Umü'l-Alâiyye*, C. I-II, haz. M. Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İBNÜ'L-ESİR, *El- Kâmil Fi't Tarih (İslam Tarihi Tercümesi)*, C. I-XII, çev. A. Ağırakça-A. Özeydin vd., İstanbul, 1987.
- KAFALI Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 25 (1971), s. 179-188.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1956.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- KARADENİZ Yılmaz, “I. Hüsrev Döneminde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 16 (2011), s. 208-214.
- KARAMANLI, Hüsamettin M., “Gürcistan”, *DİA.*, C. XIV (1996), s. 311-313.
- KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV çev. B. Atalay, Ankara: TDK Yayınları, 1985.
- KAYA Selim “Süleyman Şah II”, *DİA.*, C. XXXIII (2010), s. 105-108.
- KEMALOĞLU İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.
- KILDIROĞLU Mehmet, “IX-XVI Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız- Kıpçak İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, (2006), s.133-166.

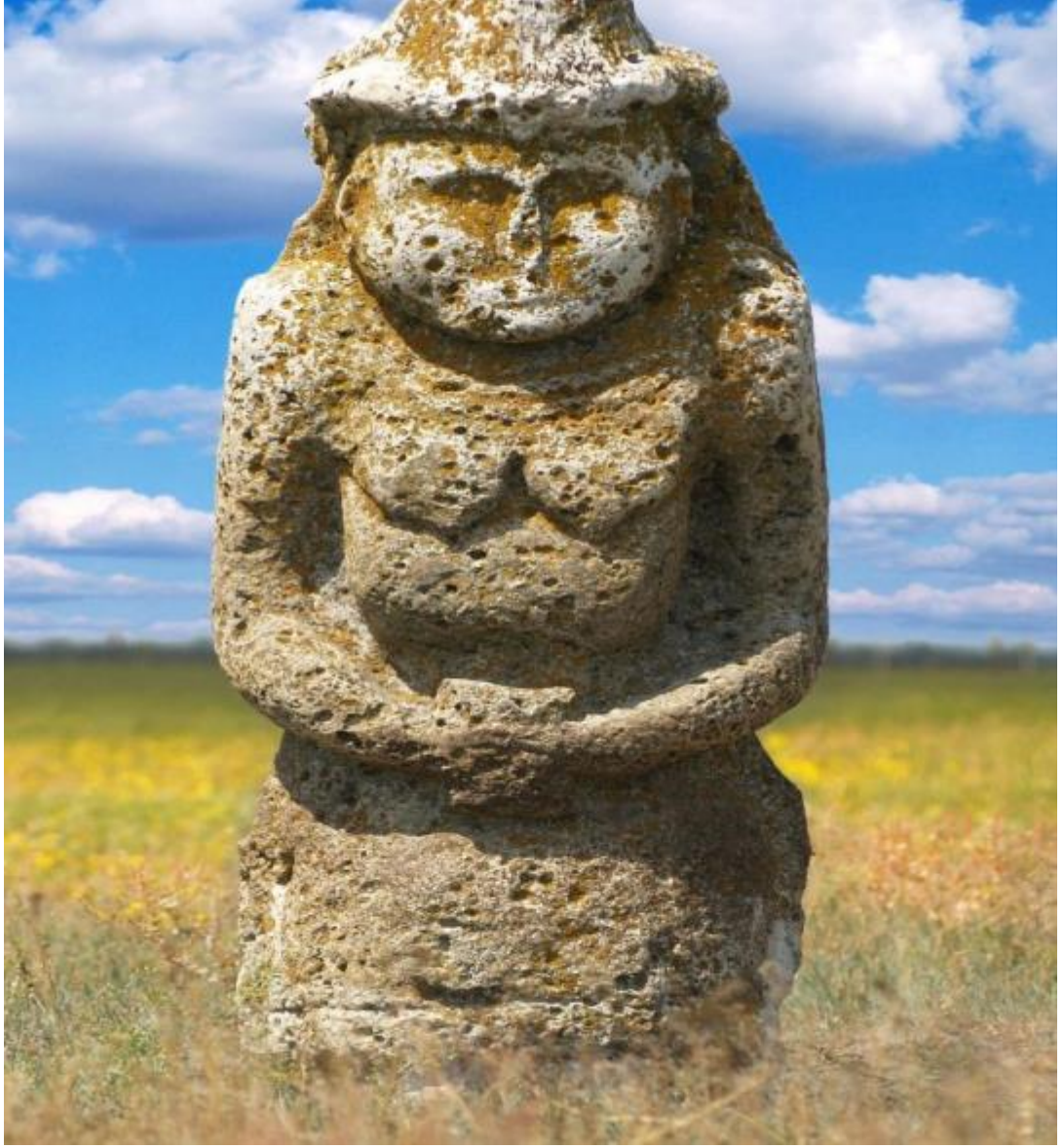
- KIRZIOĞLU Fahrettin, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabeğler Hükümeti (1268-1578)”, *Bizim Ahıska*, S. 10 (2008), s. 12-17.
- _____, *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- _____, *Kars ve Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1118-1236)*, Ankara: San Matbaası, 1982.
- _____, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- KLYAŞTORNIY S. G, “Runik Abidelerde Kıpçaklar”, çev. E. B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 89 (1994), s. 31-42.
- KOCA Salim, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler*, C. I, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 651-663.
- KOMNENA Anna, *Alexiad: Malazgirt’in Sonrası - Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnena Dönemi’nin Tarihi*, çev. B. Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2021, 2021.
- KORKMAZ Asım *Orta Çağ Avrupası’nın Güçlü Cengaverleri Kuman-Kıpçaklar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- KOSSANYİ Bela, “XI-XII. Asırlarda Uz’lar ve Koman’lar Tarihine Dair”, *Belleten*, C.VIII, S. XXIX, (1944), s. 119-136.
- KÖYMEN M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı*, C.III, Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- KUMEKOV Bolat E., “Kimekler”, çev. D. Moldabuyeva, *Türkler*, C. II, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 767-775.
- KUMEKOV Bolat, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. M. Kıldıroğlu ve Ç. Samudinuulu, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- _____, “Kıpçak Hanlığı” çev. A. Şalbayev, *Türkler*, C. II, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 776-784.
- KURAT Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- _____, *Peçenek Tarihi*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1937.
- KUZGUN Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Kendi Yayınları, 1993.
- MESUDİ, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- MİRZAYEVA Nasiba, *XI-XIV. Yüzyıllar’da Gürcistan’da Kıpçaklar*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- MUHAMMED B. ALİ B. SÜLEYMAN ER-RAVENDİ, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, C. I-II, çev. A. Ateş, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH, *Câmiu’-d-Düvel Selçuklular Tarihi (Horasan, Irak, Suriye ve Kirman Selçukluları)*, C. I, yay. haz. A. Öngül, İzmir: Akademik Kitapevi Yayınları, 2000.
- MÜVERRİH VARDAN, *Türk Fütühat Tarihi (889-1269)*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1937.
- NİCELLE D., SHPAKOVSKY V., *Kalka River 1223: Genghiz Khan’s Mongol’s Invade Russia*, Oxford: Osprey Publishing, 2001.
- BERDZENİŞVİLİ Nikoloz, CANAŞIA Simon CAVAHIŞHVİLÜ İvane, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. H. Hayrioğlu, İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.

- OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- ÖGEL Bahaeddin, “Çin Kaynaklarının Göre Wu-sun’lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 4 (1948), s. 259-278.
- _____, “Şine Usu Yazıtlarının Tarihi Önemi Kutluk Bilge Kağan ve Mayunçun” *Belleten*, C. XV, S. 59 (1951), s. 361-379.
- _____, *Türk Kültürünün Gelişim Çağları*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. I-II, Ankara: TTK Yayınları, 2010.
- ÖZAYDIN Abdülkerim Özaydın, “Harizm”, *DİA.*, C. XVI (1997), s. 217-220.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Moğollar” *DİA.*, C. XXX (2005), s. 225-229.
- ÖZDEMİR Ahmet, “Moğol İstilasında Bazı Öğrenilmiş Çaresizlikler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29 (2010), s. 21-37.
- PRİTSAK Omelijan, “Polovetsler ve Ruslar” çev. B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 94 (1995), s. 153-169.
- RASONYI Laszlo, *Doğu Avrupada Türklük*, çev. Y. Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- _____, “Kumanların Özel Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Y. III/VI, S. 3-6 (1966-1969), s. 71-144.
- _____, “Tuna Hafzasında Kumanlar” *Belleten*, C. III, S. 11-12 (1939), s. 401-422.
- _____, *Türk Devletlerinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, haz. S. K. Seferoğlu-A. Müderrisoğlu, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1983.
- RUYSBROEKLİ WILLIAM, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, ed. P. Jackson-D.Morgan, çev. Z. Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınları, 2010.
- SAFRAN Mustafa, *Yaşadıkları Sahalardaki Yazıtlara Göre Kuman-Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.
- SAFRAN Mustafa, “Kuman-Kıpçaklar”, *Türkler*, C. II, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 785-792.
- SINOR Denis, “The Mongols in the West”, *Journal Of Asian History*, C. XXXIII (1999) s. 1-44.
- SUBAŞI Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi - Güney Kafkasya (1220-1366)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- SÜMER Faruk, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XVI, S. 3 (1958), s. 131-163.
- ŞEŞEN Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2001.
- TANERİ Aydın, “Harizmşahlar”, *DİA.*, C. XVI (1997), s. 228-231.
- TAŞAĞIL Ahmet, “IV-XI. Asırlarda Türklerin Orta Asya’dan Avrupa’ya Göçleri”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bidirileri*, yay. haz. İ. Aydoğan-Z. Yüksel, Kırım: TİKA Kırım Program Koordinatörlüğü, 2005,
- _____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 62.
- _____, “Hazarlar”, *DİA.*, C. XVII (1998), s. 116-120.
- _____, “İslam Öncesi Devrede Orta Asya da Yaşayan Türk Boyları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 71-148.

- _____, “Mankıslak”, *DİA.*, C. XXVII (2003), s. 569-570.
- TELLİOĞLU İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009.
- TEZCAN Mehmet, “Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 1 (2009), s. 151-194.
- The Georgian Chronicle*, çev. R. Bedrosian, New York: Sources of the Armenian Tradition, 1991
- THOMSON Robert W., *Rewriting Caucasian History*, Newyork, Clarendon Press Oxford, 1996.
- TOGAN Zeki Velidi, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, 2. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982.
- _____, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I-II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- TURAN Osman, *Kunlar ve Eski Türkler*, haz. A. Çetin-B. Koç, Ankara: Hitapevi Yayınları, 2014.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- TURNBULL Stephen, *Ganghis Khan & Mongol Conquers 1190-1400*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- URFALI MATEOS, *Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. Andresyan, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- UYĞUR Sinan, “1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-ı Ahıska’da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine” *Vakanivüs - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2 (2017), s. 600-629.
- ÜNSİ, *Ünsi’ nin Selçuk Şehnamesi*, çev. M. F. Uğur, Konya: Ülkü Basımevi, 1942.
- VASARY Istvan, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İ. Doğan, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.
- _____, *Kumanlar ve Tatarlar*, çev. A. C. Akkoyunlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- VERNADSKY George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. B. Özbilen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- _____, *Rusya Tarihi*, çev. D. Mızrak, E. Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- YALTIRIK Mehmet Berk, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- YAKUBOVSKİY A. Yu., *Altın Orda ve Çöküşü*, çev. H. Eren, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- YILDIZ Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006. 2012.
- YORULMAZ Osman, “Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi”, *Tarih Dergisi*, S. XLIII, ss. 83-104.
- YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, Ankara: TDK Yayınları, 1979.
- YÜCEL Muallâ Uydu, *9. Yüzyıl’dan 13. Yüzyıl’a İlk Rus Yıllıklarında Türkler: Hazar, Bulgar, Peçenek, Uz, Berendi, Karakalpaklı, Kuman/Kıpçaklar*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2020.
- _____, “Kuman-Kıpçakların Tarihinde İgor Destanının Yeri ve Önemi”, *Bellekten*, C. LXX, S. 258 (2006), s. 523-539.

Ek 2: XIII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak
(http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/66/State_of_Cuman-Kipchak_%2813.%29_tr.png)

Ek 3: Kuman-Kıpçak kadın balbalı fotoğrafı
(<http://tarihvearkeoloji.blogspot.com.tr/2014/08/tasbaba-kurgan-ukrayna-polonyaorta-asya.html>)

Ek 4: Kuman-Kıpçak erkek balbalı fotoğrafı
(<http://tarihvearkeoloji.blogspot.com.tr/2014/08/tasbaba-kurgan-ukrayna-polonyaorta-asya.htm>)

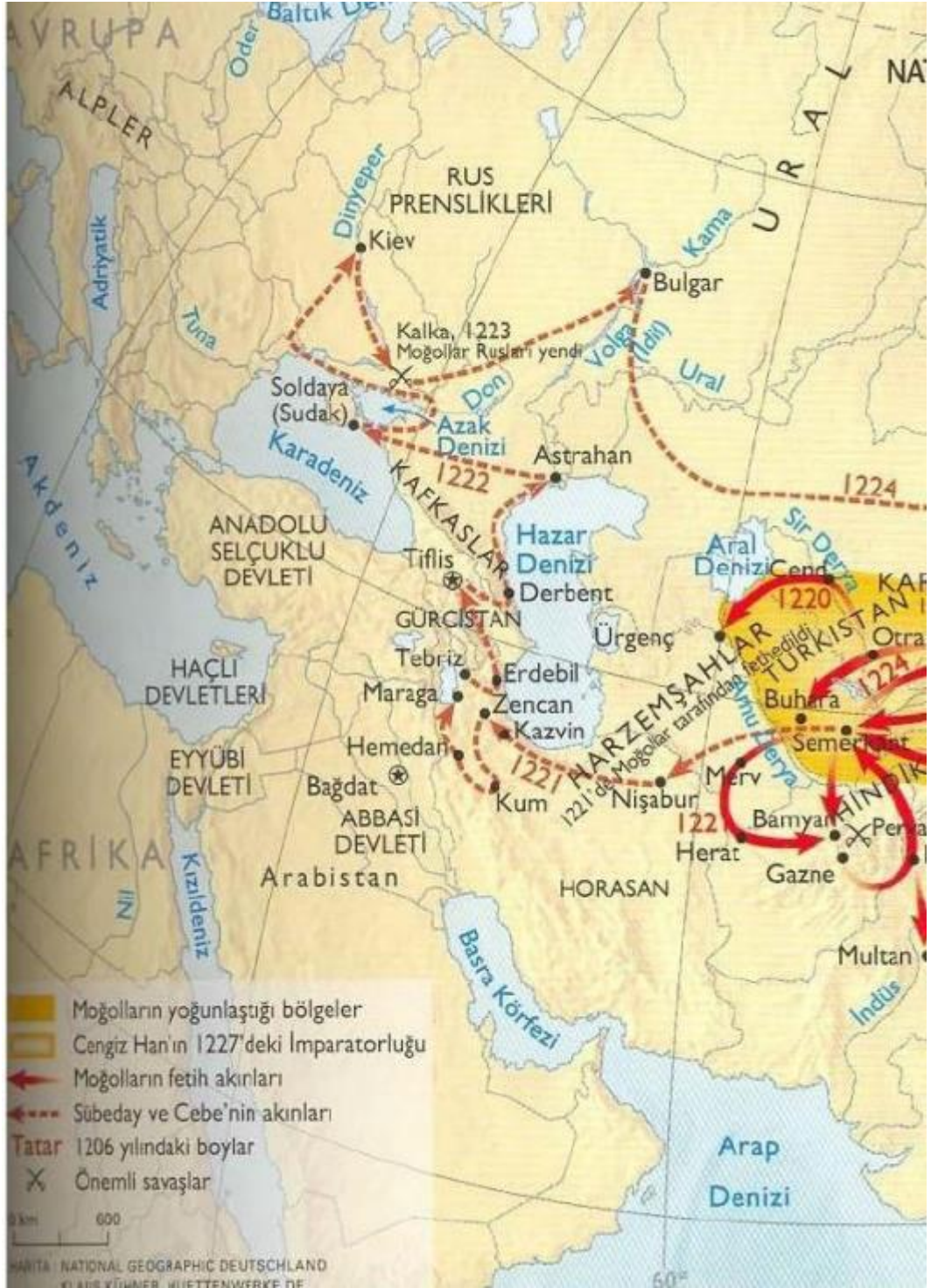
Ek 5: Radzivilov Yılığı'nda Kuman-Kıpçakların Rus topraklarına saldırılarını ve Rus knezleri tarafından karşı koymalarını anlatan minyatür (XV. yüzyıl)

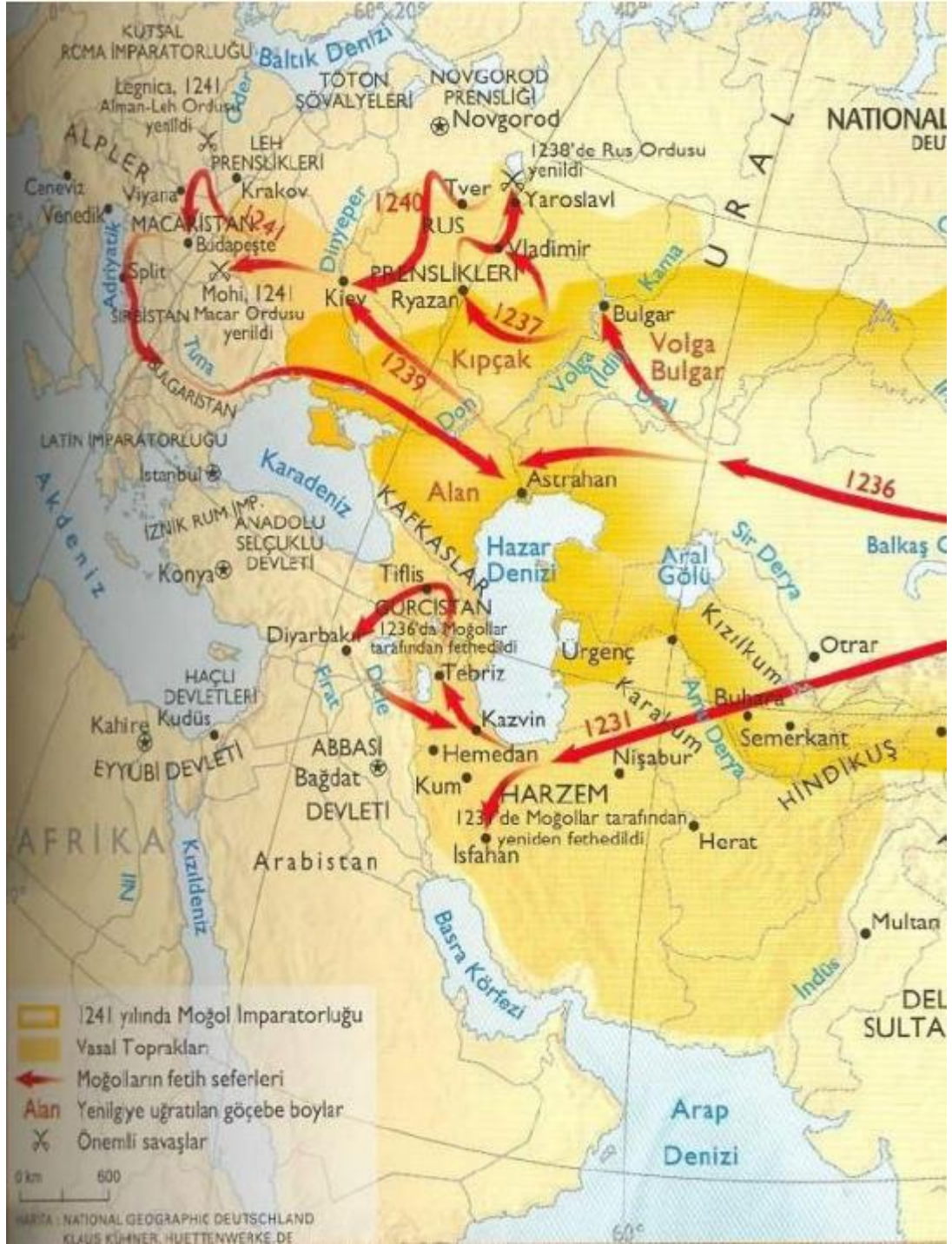
Ek 7: 1880 yılında ünlü Rus Ressamı Victor Vasnetsov tarafından çizilen ve 1185'te Knez İgor'un Kuman-Kıpçaklarla yaptığı savaşın sonrasını betimleyen tablo (<http://www.abcgallery.com/V/vasnetsov/vasnetsov82.html>)

Ek 8: Kuman-Kıpçak kampını gösteren tablo (1930)
(http://www.portalus.ru/modules/culture/special/russian_art/www.auburn.edu/academic/liberal_arts/foreign/russian/art/bilibin/bilibin20.html)

Ek 10: Moğolların Birinci Deşt-i Kıpçak Seferi
 (İlyas Kamalov , *Altın Orda- Rus ilişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, (Doktora Tezi), İstanbul:
 Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 385.)

Ek 11: Moğolların İkinci Deşt-i Kıpçak ve Avrupa Seferi
 (İlyas Kamalov , *Altın Orda- Rus ilişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri*, (Doktora Tezi), İstanbul:
 Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 385.)

Ek 12: Reşîdüddîn Fazlullah'ın *Camiu't-tevârih* adlı eserinden Moğol askerleri tasviri (XIV. yüzyıl)
(http://warfare.atspace.eu/Persia/13-14C/Jami_al-Tawarikh-Mongol_soldiers.html.)

Ek 13: Gürcistan 1184-1230
 (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Gürcistan>)